

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

Вступний курс

Навчальний посібник

Харків 2020

Частина перша

ВСТУП ДО ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Зміст

Передмова...	6
Глава 1	
ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ.....	7
1.1. Зародження економічних знань.....	7
1.2. Розвиток економічної теорії.....	9
1.3. Сучасні економічні течії.....	18
Глава 2. ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ	
ТЕОРІЇ	30
2.1. Предмет економічної теорії	30
2.2. Структура економічної теорії	35
2.3. Функції економічної теорії	37
Глава 3. ПРИНЦИПИ І МЕТОДИ ПІЗНАННЯ	
ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА	40
3.1. Єдність теорії і методу	40
3.2. Роль логічних операцій у пізнанні економічних відносин.....	41
3.3. Єдність історичного і логічного	45
3.4. Сходження від абстрактного до конкретного	47
Глава 4. ПРОДУКТ І ХАРАКТЕР ПРАЦІ	53
4. 1. Продукт праці та його форми	53
4.2. Характер праці та його розвиток.....	56
Глава 5 РОЗВИТОК ФОРМ ОБМІНУ	62
5.1. Від обміну діяльністю до натурального обміну	62
5.2. Основні форми товарообміну.....	65
5.3. Від товарообміну до обміну здібностями	72
5.4. Логіко-історична схема розвитку форм обміну.....	78.
Глава 6. ЧИННИКИ, ПРОЦЕС І РЕЗУЛЬТАТИ ВИРОБНИЦТВА...81	
6.1. Виробництво.....	81

6.2. Чинники виробництва: способи їхнього з'єднання.....	82
6.3. Фундаментальне протиріччя економічного життя: необмежені потреби — обмежені ресурси.....	89
6.4. Цілі, наслідки та ефективність виробництва	97
Глава 7. ВЛАСНІСТЬ: РОЛЬ В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ	108
7.1. Економічний і юридичний зміст власності.....	108
7.2. Розвиток форм власності.....	112
Глава 8. РУШІЙНІ СИЛИ І СТУПЕНІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ	124
8.1. Джерела і рушійні сили економічного розвитку.....	124
8.2. Основні типи відтворення й економічного зростання.....	130
8.3. Критерії суспільно-економічного прогресу	131
8.4. Основні ступені суспільно-економічного розвитку	133
Глава 9. СУЧАСНІ ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ.....	139
9.1. Економічна система: суть і форми	139
9.2. Ринкова економіка як система	144
9.3. Командна економіка та її основні риси.....	152
9.4. Системна криза державного соціалізму	155
Глава 10. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....	163
10.1. Зміст ринкової трансформації	163
10.2. Формування ринкових інститутів	172
10.3. Проблеми стабілізації економічного розвитку.....	184

ПЕРЕДМОВА

Невеликий вступ до видання хотілося б розпочати з викладення думки про значення суспільствознавства, його складової частини — економічної теорії з точки зору не політика чи економіста, а представника іншої професії. В інтерв'ю на запитання журналіста: «Чим пояснити, що людина проникла у свята святих природи — таємницю атомного ядра, але не може вберегти людство від жахливих наслідків цього відкриття?»,— Альберт Ейнштейн зазначив, що наука політика — річ набагато складніша, аніж наука фізика. З огляду на те, що знання законів суспільного розвитку давалося і дається людству важче і трагічніше, ніж законів життя природного, слід погодитися з таким твердженням.

Отже, політика в широкому розумінні — це суспільствознавство, найважливішим і найскладнішим напрямом якого є вивчення закономірностей економічного життя суспільства. Чому найважливішим? Чи не проглядає з твердження представника економічної науки істина, що передається приказкою: «Всяк кулик до свого озера звик»? Ні. Економічне життя суспільства, як ніяке інше, безпосередньо торкається кожної людини, бо його первинні інтереси — економічні. Задоволення матеріальних потреб, як би це не суперечило духовному початку, — перше і природне прагнення людини і суспільства. Проблема обтяжена фундаментальним протиріччям суспільного життя. З одного боку, необмежені потреби, що постійно змінюються і зростають, з другого — обмежені ресурси для їхнього задоволення, до того ж розподілені вони між регіонами, країнами, класами, соціальними групами так, що не можуть не формувати часом гострі соціальні колізії. Як же вийти з цього з найменшими економічними і соціальними затратами, домігшись максимальної ефективності? Тільки спираючись у практичній діяльності на системні знання закономірностей економічного життя — економічну теорію. Адже правильно зазначено: немає нічого практичнішого, аніж гарна теорія.

ВСТУП ДО ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Глава 1

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Основу всього суспільного життя складають економічні відносини. Ця істина підтверджується історією суспільства і проникла у свідомість більшості людства. Адже люди, щоб жити, повинні мати їжу, одяг, взуття, житло й інші блага і послуги. Усе необхідне для свого виробництва люди беруть у природи. Люди повинні працювали, щоб пристосувати багатства природи для задоволення своїх потреб і інтересів. Ось чому основою життя, розвитку людського суспільства є виробництво — процес впливів людини на предмети і сили природи і пристосування їх для задоволення певних потреб людей. Матеріальні блага люди робляють не порізно, а спільно, вони живуть і працюють у суспільстві. Природно, виробництво має колективний, суспільний характер. У процесі праці чи впливу на предмети і сили природи люди вступають між собою у певні зв'язки і відносини з приводу кооперації, спеціалізації виробництва.

1.1. Зародження економічних знань

З моменту виникнення людина, щоб вижити, активно діяла, пристосовуючи навколишнє середовище до своїх вимог і потреб. Вона не одержувала все, що їй необхідно в готовому вигляді. Речі, що її оточували, треба було перетворювати, щоб одержати бажане в необхідній кількості, у тім місці, де вона жила, і в зручний час. Інакше кажучи, щоб досягти життєво важливих цілей, потрібно було в середовищі проживання (ойкос) діяти у визначеному порядку (номос). Такий вид людської діяльності і назвали *економікою*. Природно, для того, щоб така діяльність стала успішною, необхідні певні уміння, знання про те, як слід діяти. Знання накопичувалися поступово, у міру придбання досвіду, і спочатку являли

собою певні інтуїтивні уявлення, деякі узагальнення поверхневих спостережень, закріплені в звичаях, традиціях, найдавніших писемних пам'ятках. Ось тут і виявляються перші сліди економічної думки, що відбила не тільки розуміння сформованого порядку речей, але і деяку оцінку явищ, та подій, що відбуваються.

Економічна думка - в Стародавньому світі і середньовіччі

В епоху античності і середньовіччя вже з'являються елементи економічного аналізу: факти не просто реєструються, але й систематизуються, виявляючи наявність стійких взаємозалежностей. Філософи Стародавньої Греції — Платон, Аристотель та інші досліджували окремі проблеми економічної теорії (вартість, ціна, гроші, податки тощо), висловили ряд оригінальних ідей щодо сутності економічного порядку. Вони роздумували про ідеальний суспільний устрій і дискутували проблему: чи повинен суспільний устрій базуватися на індивідуальному інтересі особистості чи на пріоритеті суспільного інтересу, що підкоряє особистість державним потребам. Не обмикнули вони увагою і проблему обміну як форми економічного зв'язку між людьми.

Роздуми античних філософів успадковують середньовічні схоласти, що у формі церковних догматів формулюють уявлення про справедливий устрій суспільства і місце в ньому різних соціальних спільнот, про роль праці як божественного приречення і карі за гріхи, про допустимість і межі товарно-грошових відносин. Особливістю їхніх економічних поглядів став розгляд проблем господарської практики.

Встановлення економічної системи, що ґрунтується на більш складних, ринкових формах зв'язку, породило насущну потребу в усвідомленні основних принципів механізму її функціонування і виділенні економічних учень у самостійну сферу, галузь знань, що відокремилася від більш загальних уявлень про суспільний розвиток: філософії, релігії. Виникають перші економічні школи, що намагаються шукати вирішення економічних

проблем в самій економіці, а не за її межами. Такий підхід дозволив порушити питання про пошуки закономірностей розвитку системи.

Першою школою, що намагалася Меркантилізм

побудувати теорію суспільної системи, яка ґрунтується винятково на економіці, стали *меркантилісти*. Метою суспільної системи вони вважали збагачення держави і населення. А оскільки найбільш очевидним втіленням багатства були гроші, виражені в благородних металах, основна задача вбачалася в забезпеченні суспільства якомога більшою кількістю золота і срібла. Це досягалось лише в тому разі, коли державна влада активно сприяла реалізації поставленої мети, всебічно регламентуючи економічне життя: протигуючи національній промисловості і торгівлі, забезпечуючи їм вигідні умови наймання робочої сили й експорту, відгороджуючи від конкурентів з інших країн. Інакше кажучи, держава в сфері *економіки* повинна проводити активну *політику*. Не випадково меркантилісти (Антуан де

Монкретьєн) дали нову назву науці про способи збільшення суспільного багатства — *політична економія*.

1.2. Розвиток економічної теорії

Класична **школа** Незабаром, однак, з'ясувалося, що погляди меркантилістів багато в чому наївні, не здатні дати повного й адекватного уявлення про функціонування економічної системи. Більш глибокий аналіз розпочинається класичною економічною школою, що склалася в XVIII — на поч. XIX ст. (зачатки ще в XVII ст.) у Західній Європі. Представники класичної економічної школи виходили з того, що в економіці діє деякий *природний порядок*, стихійно встановлюваний із невідворотністю законів природи незалежно від волі і бажання економічних суб'єктів. Природний порядок щонайкраще забезпечує досягнення суспільного й особистого добробуту. Будь-яке втручання в економічне життя регулюючого початку (держави) повинне зводитися до мінімуму, поступившись місцем вільному

прояву внутрішніх економічних потенцій. Механізмом реалізації природного порядку є взаємодія інтересів суб'єктів, що хазяйнують. Кожен індивідуум («економічна людина») дбає про свій особистий інтерес, але при зіткненні з інтересами інших індивідів відбувається їхня гармонізація, і економічні дії спрямовуються в русло оптимальних рішень, навіть якщо спочатку такі цілі ніхто не ставив. Такий механізм діє лише в суспільстві, де кожний посідає своє особливе місце в системі поділу праці і для задоволення різноманітних потреб зазначає необхідності в тісних економічних зв'язках з іншими. Системою зв'язків стає товарний обмін. Принцип взаємодії в такому суспільстві один з видатних представників класичної школи *Адам Сміт* сформував так: «Дайте мені те, що мені потрібно, і ви одержите від мене те, у чому відчуваєте потребу ви самі».

Спонукувана егоїстичними мотивами, дбаючи про господарські інтереси, кожна людина постійно вибирає найбільш вигідний варіант рішення, що забезпечує матеріальне благополуччя. При цьому вона змушена враховувати інтереси і прагнення своїх партнерів і контрагентів по торгових угодах. *Адам Сміт* підкреслює, що людина *невидимою рукою* направляється до мети, що зовсім не входила в її наміри. Дбаючи про свої власні інтереси, вона часто більш діючим способом служить інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо прагне це зробити. Такий механізм уявляється майже ідеальним, тому що дозволяє збалансувати і гармонізувати інтереси учасників економічного процесу. Якщо угода відбулася, то і продавець, і покупець задовольнили свої потреби. Тим самим класична економічна школа поставила одну з фундаментальних економічних проблем — *проблему рівноваги системи*, а в особі одного з ранніх своїх представників *Франсуа Кене* запропонувала модель такої рівноваги. Якщо ж суспільство цементується зв'язками в процесі обміну, то виникає запитання: що лежить в основі обмінюваності? *Адам Сміт*, слідом за багатьма попередниками (*Вільям Петті*, *П'єр Буагільбер*, *Бенджамін Франклін* та ін.) висуває положення про те, що в основі обміну товарами

лежить праця, затрачувана на їхнє виробництво, яка утворює вартість. Складаючи угоду, люди по суті обмінюються згустками праці, причому кожний має одержати від іншого за свій товар рівноцінну втілену в ньому кількість праці, тобто обмін повинний бути еквівалентним. У ході такого обміну здійснюється і розподіл створеного багатства. Кожний одержує еквівалентну його трудовим витратам частку і тому усі зацікавлені у зростанні суспільного багатства, тому що збільшують тим самим свій власний дохід. Економічний світ Адама Сміта сповнений оптимізму: багатство суспільства зростає, тому що в цьому зацікавлені всі учасники виробництва й обміну, а разом із ним зростає і багатство кожного. Серйозна несправедливість тут також не може мати місця, оскільки еквівалентність обміну виключає можливість одного скористатися великою кількістю праці, затраченої іншим.

І все-таки порушення еквівалентності очевидні. Коли власник засобів виробництва наймає робітника, він купує його здатність до праці, оплачуючи її заробітною платою. Якби відбувався обмін еквівалентів, як вимагає ринковий механізм, то не було б прибутку. Але тоді нема рації організувати підприємство. Якщо ж має місце прибуток, а це очевидно, то тоді порушується принцип еквівалентності. Адам Сміт так і не зміг пояснити такий парадокс і спробував обійти його. Питання про кінцеву основу обміну він підмінив питанням про те, з чого складаються ціни. Складові елементи ціни — витрати виробництва і прибуток — він запропонував вважати вартістю товару. Такий вихід з положення, проте, не влаштував *Давида Рікардо*, найближчого послідовника Адама Сміта. Його цікавить кількісне вираження вартості, щоб можна було вірогідно оцінювати еквівалентність обміну, а тому потрібний і єдиний вимірник, що піддається обліку. Таким вимірником він вважає лише працю і твердо дотримується концепції трудової теорії вартості. Зіткнувшись з випадками порушення еквівалентності і намагаючись знайти їм пояснення, він дійде висновку, що головна проблема в економіці — не створення вартості

(багатства), а її розподіл. Одержувачі доходів фактично ділять той самий пиріг, і частка кожного може змінюватися тільки за рахунок інших: зменшення зарплати веде до збільшення прибутку, а рента може зростати лише за рахунок доходів підприємців. Тут закладені джерела всіляких конфліктів, і система стає вкрай несталою. І все-таки ринковий механізм, за переконанням Давида Рікардо, здатний, зрештою забезпечити рівновагу і торжество природного порядку.

На початку XIX століття безмежну віру в можливості системи утриматися в рівноважному стані з особливою чіткістю відобразив французький економіст *Жан Батист Сей*. У сформульованому їм *законі ринків* стверджується, що пропозиція товарів завжди породжує відповідний попит. Розбіжність може бути лише по окремих товарах чи в окремих регіонах, але в цілому попит та пропозиція завжди балансуються за допомогою цін, якщо вони зовсім вільно складаються на ринку.

Такий оптимістичний погляд поділявся далеко не всіма. Одним із песимістів став англійський економіст *Томас Мальтус*. Поділяючи багато положень класичної економічної школи, він помітив і ряд суперечностей системи і висловив сумнів щодо її здатності автоматично досягати рівноваги. Томас Мальтус вважав, по-перше, що системі доводиться стикатися з природним і нездоланим законом народонаселення, який породжує невідповідність між ростом населення і ростом засобів існування і тим порушує стабільність системи. По-друге, пропозиція не породжує попит автоматично. Попит має тенденцію постійно відставати, а робітники на свою зарплату можуть реалізувати тільки частину продукції. Власники капіталу пред'являють попит на іншу частину, що відповідає їх витратам, а частина, що забезпечує одержання прибутку, не знаходить реалізації. Щоб її реалізувати, необхідні «треті особи» — землевласники, духовництво, армія, челядь і т.п., тобто непродуктивні споживачі. Їхні доходи можуть забезпечити попит, але якщо їх не вистачає, проблема реалізації загострюється, можлива криза. Подібних поглядів на проблему рівноваги

дотримувався і швейцарський економіст *Сисмонд де Сисмонді*, щоправда, з кілька інших позицій: як «треті особи»у нього виступали дрібні товаровиробники (селяни, ремісники).

Таким чином, у класичній школі з питання про функціонування економічної системи намітилися два підходи: з одного боку, оптимісти, що вважали систему в принципі урівноваженою за рахунок автоматичного саморегулювання, і, з другого — песимісти, що бачили недосконалість системи і вважали за можливе порушення рівноваги та її кризи. У марксистській і буржуазній економічній теорії існує різне розуміння класичної економічної школи. Карл Маркс під класичною політичною економією розумів ті теорії, що досліджували внутрішні, причинно-наслідкові залежності буржуазних відносин виробництва. Опис зовнішніх, поверхневих залежностей, що переводить економічний аналіз у площину дослідження функціонального механізму господарювання, систематизацію і класифікацію уявлень суб'єктів ринкових відносин про їхню власну діяльність, після того як уже з'ясовані внутрішні взаємозв'язки, Карл Маркс відносив до вульгарної політичної економії (від *vulgaris* — спрощений).

У сучасній західній економічній літературі класична економічна школа розглядається ширше. Вона охоплює всіх економістів, що стоять на позиціях економічного лібералізму, автоматичного регулювання господарських процесів природними економічними законами, а Томас Мальтус, Жан Батист Сей розглядаються як представники класичної економічної школи, тоді як, за Марксом, вони є представниками вульгарної політичної економії.

У другій половині XIX ст. класична економічна школа стала піддаватися дедалі більш серйозній критиці. Критика йшла по трьох головних напрямках: з погляду методу, з погляду національної ідеї і з погляду соціальних наслідків економічного розвитку. Класики розглядали економічні явища як постійні та універсальні, підпорядковані природним і вічним законам, що

однаково діють за всіх часів і у всіх народів. Такий антиісторизм викликав протест, оскільки було помічено, що економічні форми мінливі. Вони розвиваються в часі, народжуючись, дозріваючи і вмираючи, поступаючись місцем іншим формам. Саме в цей час із такою ідеєю відносності і рухливості економічних явищ виступила *історична школа*, що виникла в Німеччині. Вона зосередила увагу на вивченні історичної еволюції соціальних інститутів, вважаючи, що їхній докладний опис і дасть можливість зрозуміти, як функціонує економічна система, яка трансформується залежно від етапу історичного розвитку.

Класики були не тільки універсалісти, але й космополіти. Вони розглядали світ як деяке комерційне співтовариство, абстрагуючись від національних особливостей тих чи інших суспільств. Національні кордони розглядалися лише як явища політичні, що не мають ніякого економічного значення. Обмін між націями відбувається абсолютно вільно, виходячи з принципу економічної доцільності. З критикою такого підходу виступили *протекціоністи*, які вказували, що він відбиває інтереси економічно розвинутих націй, таких, як Велика Британія, а інтереси молодих і поки слабких націй вимагають заступництва і відмовлення від принципу свободи торгівлі. Найбільш помітними опонентами класиків стали американці *Вільям Гамільтон*, *Чарльз Генрі Кері* і німецький економіст *Фрідріх Ліст*.

Нарешті, третій напрям критики класичної економічної школи виходив з того, що описувана нею ідеальна економічна система в дійсності породжує приголомшливу нерівність у розподілі благ і диференціацію суспільства на багатих і бідних. Причину такого явища деякі мислителі бачили в індивідуалізації інтересів на основі приватної власності та їхньому зіткненні в процесі вільної конкуренції, що розоряє одних і збагачує інших. Якщо зробити власність спільною, а працю колективною, вважали вони, то буде усунута основна причина, що породжує нерівність, з'явиться можливість заздалегідь погодити свої дії і регулювати

економічні процеси в інтересах усього суспільства і кожного його члена. Така суть *соціалістичної ідеї*.

Виникнувши досить давно, соціалістична ідея набирала різних форм: ідеалізації суспільних устроїв минулого («реакційний», «дрібнобуржуазний» соціалізм), релігійного сектантства («містичний» соціалізм та ін.). Але найбільш завершених обрисів соціалістична ідея набула у першій половині XIX ст., коли виник і сформувався такий її різновид, як *утопічний соціалізм*. Викладена в працях *Анрі Сен-Симона*, *Шарля Фур'є*, *Роберта Оуена* теорія соціалізму становила уявлювану модель ідеального суспільства, позбавленого тих негативних рис, що властиві реальному світу. Економічна характеристика нового суспільства була розроблена доволі слабо, тому що основний акцент робився на прагненні до справедливості і рівності як норми життя. Однак окремими рисами економіки соціалістичного суспільства виступали, по-перше, відсутність приватної власності і загальне володіння засобами і результатами виробництва; по-друге, загальність і колективність праці; по-третє, планомірна організація праці, виробництва і керування ними з єдиного центру; по-четверте, безпосередньо суспільна форма економічного зв'язку, минаючи товарно-грошові відносини; по-п'яте, зрівняльний розподіл через суспільні фонди і суспільні склади. Ідея, хоч багато в чому й приваблива, але не досить обгрунтована економічно, не витримувала серйозної наукової критики.

Більш фундаментальне обгрунтування соціалістичної ідеї пов'язане з марксизмом. Вчення *Карла Маркса* включало три основних елементи: філософію, що ґрунтується на матеріалістичній діалектиці як методі пізнання і матеріалістичному розумінні історії як принципі аналізу суспільних процесів; економічну теорію, що розкриває закономірності розвитку економіки, заснованої на приватній власності і товарній формі економічного зв'язку, і неминучість її загибелі; вчення про соціалізм як про закономірний результат історичного розвитку капіталізму,

яке містить прогностичні уявлення про пост-капіталістичне суспільство і перспективи його подальшого просування до «царства свободи».

Економічне вчення Карла Маркса ґрунтувалося на тому, що продуктивні сили, які має суспільство, прогресуючи в розвитку, набирають дедалі більш суспільного характеру, тобто можуть раціонально використовуватися лише за колективних форм організації праці і виробництва. Такий процес усупільнення усе відчутніше приходить у суперечність із приватною формою присвоєння умов і результатів виробництва. Ця основна суперечність виявляється, насамперед, як антагонізм основних класів суспільства — капіталістів і найманих робітників. Їхні відносини складаються на основі існуючої в суспільстві загальної форми економічного зв'язку — товарного обміну. Продаючи капіталістові свою робочу силу й одержуючи в обмін вартісний еквівалент — заробітну платню, робітник створює своєю працею вартість більшу, ніж та, що втілена у вартості його робочої сили. Таку додаткову вартість безкоштовно привласнює власник засобів виробництва, що використовує її частково на особисте споживання, частково — на розширення виробництва, у якому відтворюються в розширеному вигляді і відносини експлуатації. Такий процес, постійно повторюючись, має як наслідок результат двоякого роду: по-перше, відбувається поляризація соціальних сил, концентруючи багатство на одному полюсі й убогість на іншому; по-друге, у процесі нагромадження відносно знижується частка капіталу, що витрачається на робочу силу і є джерелом додаткової вартості, що, у свою чергу, породжує тенденцію до зниження норми прибутку. Обидва наслідки відбивають історичну обмеженість капіталістичного способу виробництва, породжують соціальні й економічні конфлікти, що неминуче ведуть до соціальної революції, яка відкриває шлях до соціалістичного способу організації виробництва і розподілу.

Учення Карла Маркса, діставши досить широкого розповсюдження, не

залишалося, проте, цілісним і незмінним у трактуванні його послідовниками. В інтерпретації марксизму склалося два основних напрями: реформістський і радикальний. Перший, зберігаючи прихильність соціалістичній ідеї і розділяючи ряд теоретичних позицій, висунутих Марксом, проте, не погоджувався з деякими його висновками, вважаючи за необхідне коригувати його теорію відповідно до мінливості ситуацій в розвитку самого капіталізму, а головне, рух до соціалізму бачив у поступовій, еволюційній трансформації капіталістичних відносин та інститутів. Другий наполягав на непорушності основних постулатів марксистської теорії і магістральний шлях її практичного втілення бачив в революційному руйнуванні капіталістичних порядків і насадженні нових, соціалістичних. Найбільш повно і послідовно таку позицію відбив у своїх працях *Володимир Ілліч Ленін*. Відправляючись від положень Карла Маркса про те, що капіталізм загине, розвивши до краю іманентні йому суперечності, Володимир Ленін спробував довести, що цей лад, вступивши у фазу імперіалізму, саме й дозрів для соціалістичної революції. Більше того, така революція через особливості імперіалістичної стадії розвитку стала можливою в одній, окремо узятій країні.

Очолівши революцію в Росії і узявши владу, Володимир Ленін і очолювана ним партія більшовиків зіткнулися з проблемою не тільки руйнування старої системи, але й необхідністю створення нової, про економіку якої в них були лише найзагальніші та не завжди ясні уявлення. Протягом понад 70 років у СРСР, а потім і в інших країнах проводилися експерименти щодо створення соціалістичного суспільства на основі тих принципів, що, як вважалося, розроблені Карлом Марксом. Виникла досить велика кількість літератури, у якій робилися спроби теоретично осмислити те, що відбувається. Система поглядів у сфері економічних проблем дістала назву політичної економії соціалізму.

Підсумком багаторічного експерименту стала глибока криза побудованої системи і теоретичних уявлень про принципи і методи її

функціонування. Пошуки причин сформованої ситуації викликали міркування і дискусії про те, чи винувата сама доктрина, чи невміле її застосування, але безсумнівним стала необхідність перегляду низки положень, що уявлялися непорушними, які набули характеру окостенілих догм, визнання того, що економічне життя підкоряється певним фундаментальним закономірностям.

1.3. Сучасні економічні течії

Одним з фундаментальних принципів стало положення про те, що функціонування економічної системи можливе лише при досягненні рівноваги між елементами, що її складають. Це положення, сформульоване класичною економічною школою, витримало іспит і часом, і критикою і лягло в основу економічної теорії як загальновизнане, а різні школи і напрями розрізнялися лише пропонованими *способами досягнення рівноваги*.

Класики вважали, що рівновага досягається в процесі обміну на основі витрат на виробництво товарів і послуг. Але підхід з позицій трудової теорії вартості не зміг обґрунтувати необхідності повернення системи в рівноважний стан. Більш того, саме з позицій такого підходу Карл Маркс обґрунтував неминучість розбалансування системи, її краху і пошуків рівноваги на іншій (нетоварній) основі.

Прихильники класичного підходу, однак, не здавалися. В останній третині XIX ст. виникає напрям в економічній теорії, що, зберігши деякі основні принципи традиційного класичного підходу, істотно видозмінив розуміння способів досягнення економічної рівноваги.

Неокласичний напрям погоджувався з тим, що економічне життя суспільства цементується ринковими зв'язками, які встановлюються між суб'єктами, що вільно хазяйнують і орієнтуються на максимізацію своєї вигоди. Але на відміну від старих класиків основу обмінюваності шукали не у витратах виробництва, що об'єктивно складаються, а в суб'єктивних

оцінках споживачами і виробниками корисності благ, що купуються і продаються, яка знаходить вираження у ринковому попиті та ринковій пропозиції. Через їхню взаємодію і реалізується рівновага, тобто встановлюється така ціна, що задовольняє і продавця, і покупця. Цю взаємодію зручно виразити математично у вигляді функціональних залежностей, де ціни і кількості пропонуваніх і запитуваних благ виступають як перемінні. Неокласики досить широко використовували у своїх дослідженнях математичний апарат, зокрема методи диференціального числення. Намагаючись дати кількісну характеристику досліджуваних величин, вони оперують поняттям границі, що дає змогу обмежити об'єкт аналізу і надати йому чисельної визначеності (наприклад, гранична корисність блага, гранична продуктивність чинників). Це дало підставу називати напрям — *маржиналізмом* (marge — границя). Він дістав широкого розповсюдження, об'єднував цілу низку шкіл, що склалися в різних країнах: австрійську, лозанську, кембріджську та ін.

Сконцентрувавши увагу на аналізі мотивів поведінки окремих суб'єктів, що хазяйнують, які вирішують задачу оптимізації альтернативного вибору, маржи-налістські школи звели проблему економічної рівноваги на мікрорівень. Вважалось, що якщо окремими одиницями, що хазяйнують, будуть знайдені у сфері їхньої діяльності найраціональніші комбінації, то збалансованість у масштабах усього господарства забезпечується автоматично. У дійсності ситуація виявилася значно складнішою. При переході на макрорівень виникали нові проблеми, що на мікрорівні не могли проявитися. Тому подальша еволюція неокласичного напрямку пов'язана зі звертанням до нових об'єктів аналізу, спробами побудувати модель макроекономічної рівноваги на основі традиційних класичних принципів: свободи підприємництва, ринкового саморегулювання, примату інтересів «економічної людини». У цьому напрямі працювали відомі економісти-неокласики: *Людей Мгзес, Фрідріх Хайек, Жак Рюефф*, теоретики соціального ринкового господарства — *Людвіг Ерхард, Вальтер Ойкен*,

Вільгельм Рьопке, а в 70-80-х роках лідерство закріпилося за школою монетаристів на чолі з професором Чиказького університету *Мільтоном Фридменом*.

На відміну від неокласиків першого покоління — маржиналістів — цей напрям заведено називати *неоліберальним* і не тільки з метою уникнути плутанини, але й тому, що основний акцент у їхній позиції переносився на принцип економічної свободи, що забезпечує ринковому механізму можливість автоматично підтримувати рівновагу між попитом та пропозицією. Найбільш чітко і послідовно ідея рівноваги виражена в працях одного із найяскравіших представників неолібералізму, Нобелівського лауреата *Фрідріха фон Хайєка*. Вихідний пункт його концепції — вчення про спонтанний характер ринкового порядку. Ринковий порядок, на думку Хайєка, принципово відрізняється від порядку функціонування природних і технологічних систем, оскільки знання про нього неможливо здобути незалежно від уявлень, бажань і мотивів поведінки самих учасників процесу. Ці знання суто індивідуальні і суб'єктивні, а тому заздалегідь передбачати результат і цілеспрямовано впливати на господарські процеси практично не уявляється можливим. Ринок спонтанно узагальнює розрізнену інформацію за допомогою системи цін, що відіграють роль сигналів, які спонукають до дії окремих індивідів і координують їхні дії. У такий спосіб не тільки здобуваються найефективніші варіанти рішень, але й залучаються нові ресурси, враховуються потреби, що виникають знову. Жодний механізм свідомого регулювання не в змозі це зробити. У кращому випадку він пристосовує відомий обсяг ресурсів до виявлених потреб, але врахувати нові потреби і передбачити нові ресурси і технології для їхнього задоволення він не може, оскільки в момент складання проекту їх просто ще не існує.

Спонтанність ринкового порядку означає, що будь-яке втручання в цей процес створює загрозу часткового чи повного руйнування механізму

ринку, а отже, і господарської системи. Найважливіша умова успішного економічного розвитку — максимально можлива економічна свобода. Це поняття у Фрідріха Хайєка означає, насамперед, право індивідів робити те, що вони вважають за потрібне, право кожного реалізовувати себе, дотримуючи поваги до особистості ближнього і несучи повну відповідальність за свої дії.

Свобода є суто індивідуальною. Вона забезпечує кожному незалежність, самостійність, готовність йти на ризик, здатність захищати свої переконання проти більшості і згоду добровільно співпрацювати з іншими індивідами. Найважливіша гарантія свободи — система приватної власності. Будь-які форми колективізму обмежують свободу. На деякі обмеження люди йдуть добровільно, створюючи правила та інститути, що регулюють їхні взаємини і відтинають сваволю і всездозволеність. Але в більшості випадків організації виражають групові інтереси, що аж ніяк не збігаються з інтересами всього суспільства і навіть йому суперечать. Організовані групи нав'язують свої рішення суспільству, навіть якщо вони не ефективні, підриваючи тим самим механізм ринкової саморегуляції. Найзручнішим знаряддям реалізації групових інтересів стають органи державного управління. Саме держава, урешті решт, стає головним ворогом економічної свободи, заважаючи людям робити свої справи, а справам йти своєю дорогою.

Вихід полягає в обмеженні влади держави над економікою. Розвиваючи ідею про обмеженість влади держави в економіці, Фрідріх Хайєк пропонує навіть позбавити державу монополії на емісію грошей і створити набір валют, що конкурують, які випускаються приватними банками, і з яких господарюючі суб'єкти здійснювали б свій вибір. Це запобігало б надмірній грошовій емісії, інфляції і зробило б гроші дійовим інструментом визначення ефективності.

Ідеї неолібералізму дістали відтворення й у концепції Фрейбурзької школи, що виступила з теорією *соціального ринкового господарства*.

Найвідомішими її представниками вважаються німецькі економісти *Вальтер Ой-кен* і *Людвіг Ерхард*. Як і в традиційних лібералів, їхні симпатії на боці вільного конкурентного ринкового господарства, що протиставляється централізовано керованому. Це, за Ойкеном, два *ідеальні типи господарства*, різні варіації яких являють собою усі відомі в історії господарські системи. Хоч ринкове господарство і має очевидні переваги, але зовсім автоматично функціонувати воно не може, тому що існує тенденція до концентрації, що породжує монополію і придушує конкуренцію, яка

виступає найважливішим інструментом ринку. Крім того, вільний ринок породжує небажані соціальні перекося: нерівність у доходах, незабезпеченість окремих соціальних груп, різкі коливання в зайнятості. Все це робить необхідним втручання держави, яка покликана, по-перше, обмежувати владу монополій, по-друге, забезпечувати соціальну компенсацію неможливим через перерозподіл доходів за допомогою податків, бюджетного фінансування соціальних програм і навіть деякого регулювання окремих видів цін. Проте все ж таки роль держави в економіці бачилася їм досить скромною. Вона має бути подібною до ролі судді на футбольному полі — стежити за дотриманням правил, але в гру не втручатися. Неможливість розв'язати проблему загальної економічної рівноваги на мікрорівні і нездатність неокласиків пояснити значні відхилення від нього і породили новий напрям — кейнсіанство.

Кейнсіанство поставило під сумнів не тільки метод аналізу, але й самі принципи класичного підходу. Біля джерел напряму стояв англійський економіст *Джон Мейнард Кейнс*, який висунув положення про те, що економічна система ринкового типу споконвічно є неврівноваженою і такою, що прагне автоматично відтворювати цей стан. Вона в принципі неврівноважена, оскільки через низку об'єктивних причин сукупний попит має тенденцію відставати від наявних економічних можливостей. Результат — хронічне недовикористання ресурсів і кризи. Усе це виявляється лише в

процесі переходу на інший, макроекономічний рівень аналізу, де досліджуються агреговані показники сукупного попиту, сукупної пропозиції, національного доходу, заощаджень та інвестицій.

У центрі уваги Джона Кейнса — проблема чинників, що визначають величину сукупного попиту, оскільки попит усупереч твердженням прихильників *закону Сея* не впливає автоматично за пропозицією, а визначається величиною національного доходу, що розпадається на споживання і заощадження. Споживана частина, яка і визначає ефективність попиту, має тенденцію відставати від тієї, що зберігається, через властиву людям психологічну схильність витратити менше, ніж приростає їхній дохід. Звідси — постійна проблема недостатності попиту. Основні надії на його стимулювання покладалися на нагромадження і приріст інвестицій. Якби вдалося спонукати одержувачів доходів значну частину їхніх заощаджень знову інвестувати у виробництво, проблема недо-використання ресурсів була б знята. Однак зробити це складно, по-перше, через зниження граничної ефективності (прибутковості) капіталу, оскільки висока ставка відсотку робила інвестиції мало привабливими; по-друге, через перевагу ліквідності, тобто бажання тримати здобутки в грошовій формі за мотивами ризику, характером угод (трансакцій), спекулятивними розуміннями. Перевага ліквідності означала зростання попиту на гроші і збільшення ставки відсотку, яку Джон Кейнс розглядав як плату за відмовлення від ліквідності. Усе це перешкоджало автоматичному, як вважали неокласики, перетворенню заощаджень в інвестиції і робило проблему ефективності попиту гострою.

Розв'язання проблеми ефективності попиту бачилося в активному регулюванні державою економічного життя і, зокрема, процесу капіталовкладень. Державні інвестиції мають спричинити ланцюгову реакцію пожвавлення економічної діяльності і подолання дефіциту сукупного попиту. Це вирішує механізм інвестиційного мультиплікатора. Приріст інвестицій веде до помноженого приросту національного доходу.

Множник (мультиплікатор) є величина, обернена до частини доходу, що зберігається (MPS). Оскільки гранична схильність до заощаджень є різниця між одиницею і граничною схильністю

до споживання (MPC), то формулу мультиплікаційної залежності можна навести в такому вигляді:

$DU = DI : (1 - MPC)$, Де DU — приріст національного доходу; DI — приріст інвестицій; $1 : (1 - MPC)$ — коефіцієнт мультиплікації.

Головним об'єктом державного стимулювання попиту мають бути інвестиції. Джон Кейнс пропонує впливати на попит за допомогою кредитно-грошової системи і бюджетної політики. Кредитно-грошова політика спрямована на зниження відсоткової ставки і протидію перевазі ліквідності. Центральні банки, маніпулюючи дисконтною ставкою, нормою обов'язкових резервів і скуповуючи цінні папери на відкритому ринку, збільшують грошову пропозицію, тобто проводять політику дешевих грошей. Це повинно* стимулювати зростання інвестиційних витрат і збільшення національного доходу. Проте цього виявляється замало для подолання негативних впливів на величину сукупного попиту. Тому вирішальне значення Джон Кейнс надає не кредитно-грошовій, а бюджетній політиці.

Державі рекомендувалося здійснювати пряме бюджетне фінансування інвестиційних проектів з метою стимулювання сукупного попиту. Крім того, варіюючи податкові ставки і податкові пільги, держава може впливати на розміри і потоки капіталовкладень, на фонд споживання, на рівень цін. Але не слід побоюватися можливого дефіциту державного бюджету, оскільки пов'язана з таким явищем інфляція робить непривабливою ліквідну форму заощаджень і сприяє перетворенню їх на інвестиції. Серед рекомендацій з керування попитом було також відмовлення від безумовного додержування принципу свободи торгівлі в зовнішньоекономічній діяльності. Протекціоністські заходи держави створюють умови для розширення вітчизняного виробництва, а отже, для

збільшення зайнятості і росту національного доходу.

Теорія Джона Кейнса сформувалася в 30-х роках ХХ століття і відбила кризову ситуацію, що склалася у світовій економіці після Великої Депресії початку 30-х років. Теорія Кейнса статична, оскільки аналізувала економіку в стані кризи і тільки в короткостроковий період. Але в період порівняно стійкого економічного зростання, що настав після Другої світової війни, проблема підтримки рівноваги перемістилася в сферу економічної динаміки, тобто з'ясування умов забезпечення стабільних темпів росту в довгостроковій перспективі. Для аналізу цих процесів використовується кейнсіанський теоретичний апарат, на основі якого будувалися моделі, які відбивають різні стани економіки, що розвивається, які виникають у процесі циклічних коливань.

Моделі стійкого економічного росту, теорії рівноваги розроблялися представниками некейнсіанського напрямку *Роєм Харро-дом, Євсеем Домаром, Робертом Солоу*. Вони ґрунтувалися на тій самій методологічній передумові, що й модель Кейнса: рівновага досягається при рівності заощаджень та інвестицій. Але якщо розглядати проблему з позиції довгостроковості, то рівність досягається лише як середнє з багатьох відхилень у ту чи іншу сторону. Інвестиції можуть бути меншими від заощаджень, і тоді сукупний попит не може поглинути вироблений дохід, або більшими від заощаджень, коли наміри інвестувати переважають наявні заощадження, і тоді економіка реагує на надмірний попит інфляційним зростанням цін. При досягненні оптимального темпу зростання інвестиції, що передбачаються, порівнюються з фактичними заощадженнями.

Рівновага не досягається автоматично. Необхідна система регулюючих заходів, спрямованих на згладжування циклічних коливань і утримання системи в положенні, близькому до рівноважного. Ці заходи включають так звані *вбудовані стабілізатори* і компенсуючі контрзаходи урядової економічної, політики: маніпулювання податковими

ставками, ставкою відсотка, нормою обов'язкових резервів. Оскільки йдеться про довгострокову перспективу, необхідно не спорадичне, а постійне втручання держави.

Кейнсіанська концепція, що панувала в економічній науці упродовж понад чотирьох десятиліть (30-70 роки ХХ ст.), на початку 80-х років зіткнулася з глибокою кризою. Причиною її стали недоліки самої доктрини — ігнорування грошового чинника, надмірне вторгнення в природу економічного циклу, що порушує механізм саморегуляції, і економічна ситуація, яка змінилася, що не дістало пояснення в межах доктрини Джона Кейнса, наприклад одночасне зростання інфляції і безробіття (стагфляція).

Криза кейнсіанства спричинила відродження неоліберального напрямку і появу нових його різновидів. Одним із найактивніших варіантів став монетаризм — концепція, яку розроблюють економісти Чиказької школи на чолі з *Мілтоном Фрідменом*. Відштовхуючись від загальної для всіх неокласиків ідеї про те, що ринкове господарство є в принципі стійким і має великі потенційні можливості ефективного саморегулювання, монетаристи головне джерело нестабільності і диспропорцій вбачали в порушенні законів грошового обігу, спричиненому активним втручанням держави в економічне життя. Таке втручання, що рекомендується кейнсіанською політикою швидкого реагування на циклічні коливання, на думку монетаристів, є безрезультатним і навіть шкідливим через наявність значних часових лагів, тобто проміжків часу від ухвалення рішення до реальних результатів його дії. Тому заходи, вжиті для стримування економічного зростання -в період підйому, можуть почати діяти вже у фазі спаду, ще більше поглиблюючи рецесію.

Крім того, винятково важливу роль у зміні реального доходу, зайнятості і загального рівня цін відіграє кількість грошей, що знаходяться в обігу. Хаотичні коливання грошової маси, викликані політикою стимулювання попиту і регулювання доходів, впливають на економіку, яка дуже болісно

реагує на відхилення від рівноважного рівня цін і кількості грошей в обігу. Наслідком стають або висока інфляція, або криза надвиробництва. Тому головним чинником впливу на економіку стає обсяг грошової пропозиції. Наявність стійкої функції попиту на гроші активізує стихійний механізм підстроювання цін, що ліквідує диспропорції і приводить господарство у стан нової рівноваги. Завдання в тому, щоб підтримувати постійні темпи приросту грошової маси, виведені з довгострокових тенденцій («грошове правило» Фрідмена) і тим самим сприяти пом'якшенню циклічних коливань і контролювати інфляцію. Державному регулюванню підлягає лише обсяг грошової маси, та й то в межах сформованої довгострокової тенденції. Решта автоматично підбудовується під даний параметр, забезпечуючи стабільність економіки. Монетаристські ідеї щодо здатності економічної системи до саморегулювання набули розвитку в рамках декількох напрямів, що об'єднуються загальною назвою *нової класичної макроекономіки*, оскільки традиційні принципи класичної школи вони застосовували до аналізу макроекономічних процесів, з'ясовуючи умови динамічної рівноваги системи.

Один з напрямів — *теорія раціональних очікувань* — виходить з того, що в макроекономічному аналізі особлива роль належить суб'єктивним чеканням і прогнозам учасників господарського процесу. Чекання формуються на підставі досить повної інформації й уміння її аналізувати з метою виробити найбільш раціональні рішення. Господарюючі суб'єкти у змозі раціонально оцінити і враховувати у своїй діяльності будь-які заходи державної економічної політики і відповідно реагувати на них своїми рішеннями, які найчастіше суперечать цілям політики. Тому активне державне регулювання економіки втрачає зміст і може забезпечити успіх лише випадково і за наявності елемента раптовості.

Інший напрям — *теорія пропозиції* — також відкидає необхідність активного державного втручання в економічне життя, зокрема політику

стимулювання попиту, і переносить акцент на проблеми пропозиції ресурсів та їхнього ефективного використання. Для цього необхідно забезпечити максимальну свободу дії силам ринкового механізму, звільнивши його від перешкод, що створюються державною економічною політикою, зокрема, від надмірного податкового тягаря, і всіляко заохочуючи приватну ініціативу.

Нарешті, вже в 30-х роках ХХ ст. сформувався ще один напрям економічної теорії, що спробував компенсувати один суттєвий недолік традиційних концепцій, помічений ще в ХІХ ст. історичною школою, — їхній антиісторизм і надмірний індивідуалізм. Представники цього напрямку вважали, що не можна аналізувати поведінку суб'єкта, що хазяйнує, абстрагуючись від того середовища, у якому він діє. А тому економічні реалії не можна зрозуміти поза зв'язком з еволюцією суспільних інститутів, у межах яких і існує будь-який господарський суб'єкт. Інституціоналісти (*Торстен Веблен*, а пізніше *Джон Гелбрейт*, *Роберт Хейлбронер*) пропонували комплексне вивчення існуючого суспільного устрою, де взаємодіють економічні і неекономічні чинники, причому розглянуті у динаміці, у процесі історичної еволюції. Досягнення рівноваги в системі можливе, на їхню думку, лише за умови соціального контролю над економікою, що дав би змогу ефективно використовувати всі потенції ринкового механізму, усуваючи його негативні риси і недоліки.

Ринковий механізм стихійного розподілу ресурсів не може з достатньою ефективністю здійснювати свої регулюючі функції. Концентрація сил у корпоративному секторі, внутрішньофірмове планування і розширення різних форм міжфірмових зв'язків на основі горизонтальної і вертикальної інтеграції, втручання держави в процес формування доходів і цін, підтримка зайнятості, діяльність профспілок — усе це зменшує роль стихійного ринкового регулювання, послабляє силу тиску економічної необхідності. Крім того, дедалі більшої гостроти набувають проблеми, які за своїм характером не можуть вирішуватися на основі ринкового саморегулювання:

екологія, пом'якшення регіональних і структурних диспропорцій, розвиток сфери соціально-культурних послуг. Дедалі важливішу роль в економічному процесі відіграють фактори позаринкового і позаекономічного характеру.

Знайомство з основними етапами історії розвитку економічної теорії показує, наскільки це складний і суперечливий процес, що відбиває складність і суперечливість самого об'єкта вивчення — економічного життя суспільства. І тому жодна з численних теорій, жодна із шкіл або течій, які б ні були їхні заслуги, не змогли пояснити процес у всій повноті й обсязі, та й навряд чи можуть на це претендувати. Шлях пізнання закономірностей економічного життя пролягає не через боротьбу ідей і доктрин до їх повного взаємознищення (хоча їхня конкуренція і взаємна критика дуже корисні), а через їхній синтез, тобто визнання того, що кожна вносить свою лепту в побудову будинку економічної теорії.

Запитання для повторення

Чому виникає необхідність в економічних знаннях? У чому полягає сутність економічних уявлень меркантилістів?

Які основні принципи функціонування економічної системи з точки зору класичної школи? З яких позицій і у яких напрямках критикувалася класична школа?

У чому полягають особливості неокласичного підходу до проблеми рівноваги економічної системи?

Які основні ідеї кейнсіанського напрямку в економічній науці?

Які напрями містить нова класична макроекономіка? У чому полягають особливості інституціоналізму?

Глава 2

ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

2.1. Предмет економічної теорії

Кожна людина, ким би вона не була за професією, щодня зустрічається з економічними явищами і змушена оперувати низкою економічних категорій: товар, гроші, ціна, ринок, зарплата, торгівля, магазин, купівля, попит, дефіцит, інфляція, кредит, платежі, податки тощо. Про все у кожного є певні уявлення. Навіть дитина знає, що таке гроші і може їх правильно використати за призначенням. Але якщо усі знають категорії, то навіщо їх вивчати? Річ у тому, що відоме, як говорив Георг Гегель, ще не є пізнане. Щоб перетворити відоме на пізнане, необхідно переробити повсякденні уявлення про досліджувані явища в наукові поняття. А для цього потрібно розглянути, як виникло і як розвивалося явище, яким воно стало тепер, який його зв'язок з іншими явищами, місце серед них і т.ін. Досягти цього можна тільки вивчаючи вже накопичені наукові знання і досвід. Хоча дитина і дорослий, школяр і вчитель, студент і дипломований фахівець, фізик і економіст знають, що таке, наприклад, ціна, гроші, але ступінь розуміння економічних явищ у них різний. Тому різними є й можливості правильної оцінки економічних ситуацій і визначення економічного поведження.

Чому ростуть ціни? Чи вигідно купувати облігації? Чи розумно робить держава, підвищуючи або знижуючи податки? Яку економічну політику необхідно проводити, щоб забезпечити зростання виробництва і доходів населення? Чи обов'язково перехід від командної економіки до ринкової має супроводжуватися суттєвим зниженням життєвого рівня основної маси населення, чи можна цього уникнути? Грамотно відповісти на всі ці і багато інших запитань можна, тільки спираючись на систематизовані економічні знання. А їх і дає економічна теорія.

Перше, приблизне визначення предмета економічної теорії дістаємо вже з тих явищ і процесів, які вона вивчає. Проте в такий спосіб не можна дати досить чіткого наукового визначення предмета, тому що, по-перше, низку явищ і процесів завжди можна продовжити і вона у такому розумінні необмежена, невизначена, по-друге, економічні явища і процеси лише вказують на зовнішні форми, не розкриваючи "їхньої єдиної основи і суті. Наукове визначення має звести всі економічні явища і процеси до єдиної основи і вказати на його власну специфіку і границі. Розглянемо, наприклад, таке явище, як паперові гроші. Чому шматочки папера, надруковані державою, являють собою *гроші*? Що їх робить грошима? Очевидно, що вони виступають грошима тому, що в обмін на них можна одержати наявні на ринку в продавців товари. Продавці візьмуть шматочки паперу і дадуть відповідний їх кількості товар. Грошима шматочки паперу роблять відносини людей до них і за їхньою допомогою один з одним. Якщо відносини припиняються, то гроші перетворюються на простий папір. Щоб переконатися в цьому, досить спробувати, наприклад, у США чи Німеччині придбати за українські гривні чи за російські карбованці товар. Продавці їх просто не приймуть до оплати товару. Усе це свідчить про те, що гроші є однією з форм економічних відносин, тобто відносин між людьми з приводу

виробництва, розподілу, обміну і споживання благ. Будь-який товар, наприклад, костюм, товаром робить та обставина, що один економічний суб'єкт його продає, а інший купує, тобто економічні відносини між суб'єктами. Без економічних відносин костюм є просто костюмом, але не товаром. Те ж саме можна сказати і про будь-яке інше економічне явище. Усі вони становлять *різні форми економічних відносин*. А економічна теорія і покликана насамперед виявити, які економічні відносини ховаються за тим чи іншим економічним явищем. Отже, предметом економічної теорії є насамперед економічні відносини.

Економічні відносини багаторівневі. Найбільш глибинні рівні

економічних відносин виступають як незалежні від волі і свідомості людей. Це матеріальні виробничі відносини, наприклад, вартість як суспільно необхідні витрати праці на виробництво товару. Можна продати *авторучку за більш високою чи низькою ціною*. Це залежить від волі продавця і покупця. Але ні той, ні інший не може в результаті вплинути на кількість суспільно необхідної праці, уже втіленої в товарі. Тому вартість є матеріальне, від волі і свідомості людей не залежне, а ціна — ідеальне, залежне від волі людини відношення. Чим ближче економічні відносини до поверхні суспільства, тим більша їхня залежність від свідомої діяльності людини і тим більше можливості в людей впливати на них, обирати між різними варіантами здійснення економічних процесів.

В економіці люди стикаються, насамперед, із проблемою вибору способів задоволення своїх потреб за допомогою ресурсів, що завжди є обмеженими. Потреби завжди зростають швидше від виробничих можливостей, хоча в процесі розвитку збільшуються і ті і інші. Існує досить стійка залежність, що відбиває розширення кола потреб та їхнє якісне удосконалення, назване *законом підвищення потреб*. Мета будь-якої економічної Діяльності — прагнення задовольнити різноманітні потреби. Використовуючи обмежені ресурси, люди здійснюють вибір способів задоволення потреб, вступають один з одним у відносини з приводу *виробництва, розподілу, обміну і споживання благ*. Усе це повинно дістати відтворення у визначенні предмета економічної теорії.

Важливе значення для розгляду предмета економічної теорії має правильне розуміння співвідношення виробництва, розподілу, обміну і споживання. На перший погляд, це фіксація послідовних фаз руху продукту від виробництва через розподіл і обмін до споживання. Такий зв'язок дійсно існує, але зовнішній, поверхневий. За ним ховаються більш глибокі взаємозалежності. При ретельнішому розгляді виявляється, що споживання не тільки остання фаза руху продукту, але внутрішній момент самого виробництва. Адже у виробництві споживаються засоби

виробництва (знаряддя праці, сировина, матеріали тощо) і робоча сила людини (його фізична, розумова енергія та ін.). Це продуктивне споживання. З іншого боку, процес споживання створених благ виробляє саму людину, відновлює її сили, втрачену енергію, здатність до праці. Тому-то не тільки виробництво включає споживання, але й споживання є виробництвом. Це внутрішні зв'язки виробництва і споживання, але між ними існують і зовнішні взаємозалежності.

Виробництво впливає на споживання: по-перше, доставляючи продукт для споживання; по-друге, визначаючи спосіб споживання (наприклад, те, що за допомогою молотка забивають цвяхи, а не шиють одяг, закладено в самому виробництві предмета); по-третє, збуджуючи в споживачі потребу (наприклад, на початку ХХ століття не було потреб у комп'ютерах, телевізорах, тому що вони ще не вироблялися, створення таких продуктів породило одночасно у споживачів і потребу в них).

Споживання впливає на виробництво тим, що, по-перше, знищує створений продукт і додає закінченості процесу виробництва; по-друге, створює потребу в новому акті виробництва.

Розподіл також, перш ніж стати розподілом продуктів, виступає розподілом, закладеним всередині виробництва. Це є розподіл засобів виробництва і людей по різних сферах, що визначає розподіл результатів виробництва. Чому одні люди одержують зарплату, а інші — прибуток? Від чого це залежить? Це визначається тим, що вже в самому виробничому процесі засоби виробництва і праця розподілені так, щоб одна людина виступала як власник засобів виробництва, а інша — як найманий робітник. Цим визначені форма і розміри одержуваного доходу. Відносини і форми розподілу результатів виробництва виступають як зворотний бік розподілу чинників виробництва. Зовні розподіл може впливати на виробництво, стимулюючи або, навпаки, стримуючи його подальший розвиток. Зрівняльний розподіл позбавляє працівників стимулів до поліпшення

виробництва, а різні заохочувальні системи оплати праці призводять до зростання продуктивності праці.

Обмін, як і розподіл, не тільки є фазою руху продукту, але й внутрішнім моментом виробництва. Всередині виробництва він закладений як обмін діяльністю, здібностями, як обмін між виробниками засобів виробництва. Зовні виробництво й обмін також впливають один на одного. Платіжна криза в Україні призвела до затримок обмінних операцій і до падіння виробництва, яке, у свою чергу, вело до згортання обміну. Інфляція, знецінення грошей як засобу обміну, негативно позначається на розвитку виробництва.

Зовнішня видимість того, що виробництво, розподіл, обмін і споживання — просто фази руху продукту, обманлива. Приховуються більш складні відносини, сутність яких полягає в тому, що виробництво, розподіл і обмін — це внутрішні моменти самого виробництва, відмінності

всередині єдності, сторони єдиного. Вони взаємопрони-їсають і взаємовизначають один одного. У взаємодії визначальна роль належить виробництву. Воно — вихідний пункт і пануючий момент усього руху виробництва в широкому розумінні. Спроби ігнорувати це, наприклад, займаючись фінансовою стабілізацією, не звертаючи уваги на спад виробництва, завжди закінчувалися сумно. .Взаємозв'язок відносин виробництва, розподілу, обміну і споживання — один з найважливіших аспектів структури економічних відносини

Інший важливий аспект — співвідношення власності і системи виробничих відносин. *Власність* — суспільна форма привласнення благ, яка пронизує всю систему виробничих відносин, утворюючи *Ті сутність*. Немає таких виробничих відносин, які б не були відносинами власності. Але й виробничим відносинам притаманні й інші риси, визначення, які виводять їх за межі лише відносин власності. Виробничі й у більш широкому розумінні всі економічні відносини — форми реалізації

відносин власності. Найсуттєвішими змінами виступають ті, котрі доходять до відносин власності як сутності економічних відносин. Загально визнано, що ринкова економіка не може затвердитися, якщо не буде проведена приватизація, а приватизація сформулює найбільш глибокі підстави для установа ринкових відносин. Система економічних відносин може бути проаналізована у різних структурних зрізах: за суб'єктами, об'єктами, формами привласнення, фазами виробництва, територіально-галузевими характеристиками, за формами логічної й історичної субординації тощо. Кожен аспект виявляє нові моменти. Залежно від конкретних обставин висувається той чи інший структурний зріз.

Таким чином, *предметом економічної теорії виступають відносини між людьми з приводу використання обмежених ресурсів у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання благ з метою задоволення потреб індивіда і суспільства.*

Об'єктивна структура предмета відповідно відбита в структурі економічної теорії.

2.2. Структура економічної теорії

Об'єктивні економічні процеси і явища в ході наукового вивчення дістають докладне відображення в системі економічних категорій і законів.

Економічна категорія — узагальнене теоретичне відображення явищ і процесів економічного життя суспільства. За допомогою економічних категорій пізнання поглиблюється до розкриття економічних законів, які відображають найбільш суттєві, стійкі, повторювані причинно-наслідкові зв'язки між економічними явищами й процесами. Економічна наука відбиває об'єктивні закони, що існують незалежно від свідомості і бажання людей.

Економічні категорії і закони утворюють складну субординовану систему. Одні категорії відбивають поверхневі явища, інші — більш глибокі процеси, треті виступають синтезом сутності і форм прояву тощо. Можна виявити вихідну категорію, з якої починається розгортання системи, основний закон, який відображає сутність системи і спрямованість її руху і т.ін. Пізнати економічну дійсність — означає теоретично її відтворити за допомогою системи економічних категорій і законів.

Структурі і логіці розвитку предмета відповідає структура і логіка розгортання економічної теорії. Якщо в економіці діють *економічні суб'єкти*, що уступають між собою в *економічні відносини*, в результаті чого виробляється, розподіляється, обмінюється і споживається *сукупний суспільний продукт*, то і в теорії кожна зі складових (суб'єкт, продукт і відносини) повинна відповідно виступати системою категорій. Історично розгортання кожної зі складових у теоретичну систему здійснювалося в різні періоди різними науковими школами. За сучасних умов у складі економічної теорії виділяються три основні структурні частини: *політична економія*, *мікроекономіка* і *макроекономіка*. Кожна з частин вивчає свій аспект економічної дійсності.

Політична економія вивчає всі економічні явища і процеси як форми економічних відносин. Вона зводить усю різноманітність економічного життя і його предметних форм до економічних відносин і виводить з них всі економічні прояви. Специфіка її предмета полягає в пізнанні економічних відносин. Виявляється, що економічні відносини утворюють економічну структуру суспільства, вони більш стійкі, ніж форми суб'єктів і результатів виробництва. З'являються і зникають підприємства, фірми, створюється і споживається продукт, змінюються покоління людей, а економічний лад суспільства, його система економічних відносин за своїми корінними характеристиками залишається тривалий час відносно незмінною. Однак економічні відносини існують і проявляються тільки за допомогою

діяльності економічних суб'єктів, насамперед фірм і домогосподарств, які визначають свою економічну поведінку залежно від умов тієї чи іншої ринкової структури. *Вивченням поведінки економічних одиниць займається мікроекономіка.* Вона становить другу структурну частину економічної теорії. *Взаємодія економічних суб'єктів синтезується в загальному підсумку у функціонуванні економіки, яке вивчається макроекономікою.*

Зазвичай, економічна теорія починається із системи економічних відносин, що втілює економічну структуру суспільства, доводить пізнання до вивчення прояву структури в економічній поведінці господарюючих суб'єктів й у загальних результатах функціонування економіки. Відповідно економічна теорія розкриває зміст через політичну економію, мікроекономіку та макроекономіку.

2.3. Функції економічної теорії

Економічна теорія знаходиться у взаємодії з усією системою знань і суспільною практикою і виконує ряд функцій. Як наука вона відбиває економічну дійсність і виконує *теоретико-пізнавальну функцію*, яка реалізується в системі економічних категорій і законів. Але надалі система використовується як засіб, метод пізнання для пояснення нових явищ і процесів, здобуття нових знань і для вироблення практичних рішень з перетворення й вдосконалення економічної дійсності. У процесі пізнання система економічних категорій і законів виконує *методологічну функцію*, виступає методологічною основою для власного подальшого розвитку і для інших економічних наук.

Методологічне значення економічної теорії для перетворення економічної дійсності виражається в її *практичній функції*. А оскільки практична діяльність має дві великі сфери — матеріально-практичну і духовно-практичну, то і практична функція економічної теорії отримує відповідні визначення. У духовно-практичній діяльності люди оперують економічними ідеями, уявленнями, поняттями, які входять до їхнього

світогляду. У світогляді, як правило, сполучаються наукові і повсякденні уявлення, моменти помилок, стереотипів тощо. Економічна наука не може бути індиферентною до масової економічної свідомості. Наукові досягнення завжди проникають у масову свідомість. Однак масова свідомість не може їх засвоїти в об'єктивній, тобто науковій формі, тому що усі мали б перетворитися на вчених, що вільно орієнтуються в усіх складностях економічного життя. Але це неможливо. Масова свідомість сприймає економічні ідеї відірвано від їхнього реального ґрунту, конкретних обставин, з аналізу яких вони здобуті. Наукові, теоретичні положення перетворюються на абстрактні гасла, ідеологічні настанови, які вживаються доречно і недоречно, тому що для суб'єктів масової свідомості є невідомими всі конкретні обставини і власні наукові межі ідеї.

Отже, те, що було наукою, стає ідеологією, тобто знанням, здобутим ззовні у вигляді абстрактних положень, без їх наукової основи, перевірки, коригування, взятих на віру. Наука неминуче при виході в масову свідомість набуває ідеологічної форми. Але в самій ідеологічній формі наука виступає як протилежність ідеології, відстоює науковий підхід, конкретність істини. Це означає, що економічна теорія виконує *ідеологічну функцію* в негативній визначеності. Інакше кажучи, економічна теорія, виходячи в масову економічну свідомість, перетворюється на ідеологію, але й в ідеології економічна теорія бореться за те, щоб залишитися наукою, не перетворювати теорію на абстрактний набір гасел.

У матеріально-практичній сфері методологічне значення економічної теорії втілюється в *господарській функції*. Економічна теорія виробляє практичні рекомендації розвитку економічних відносин, господарського механізму, удосконалення форм і методів господарювання, їй належить визначальна роль у виробленні *економічної політики*. Але, виходячи в практику, економічна теорія залишає *свої власні межі, перетворюючи у свого роду господарську ідеологію*. Тут економічна теорія господарську

функцію виконує негативно. У господарській сфері економічна теорія відстоює науковий підхід на протипагу вузькопрагматичному. Практичне ж значення економічної теорії в її власних межах полягає у ступені істинності її теоретичних положень. Чим адекватніше економічна теорія відбиває економічну дійсність, тим більшим є її практичне значення. І в такому розумінні немає нічого практичнішого за ґрунтовну, справжню теорію.

Взаємозв'язок функцій економічної теорії можна виразити схематично (рис. 2.1).

Економічна теорія взаємодіє з усією системою суспільних економічних наук.

Економіка — визначальна сфера суспільства, від якої залежить розвиток всіх інших сфер. Економіко-теоретичні знання неминуче використовуються в вирішенні питань розвитку інших наук. Комп'ютеризація виробництва здається суто технічною проблемою, що перебуває у сфері компетенції технічних наук. Але в дійсності процес комп'ютеризації виступає також розвитком матеріальної форми здійснення всеза-гальної праці, вивченням якої займається *економічна теорія* (насамперед), а також філософія, психологія тощо. На основі економічних знань формується тип економічного мислення, від якого залежить поведінка людей у сфері економіки. Перехід від командної до ринкової економіки істотно змінює тип мислення й економічну поведінку людей. Але зрозуміло, що ні тип мислення, ні економічна поведінка людей не можуть бути змінені відразу.

Запитання для повторення

Що вивчає економічна теорія? Які її основні складові елементи?

Як пов'язані між собою виробництво, розподіл, обмін і споживання?

Що являють собою економічні категорії і закони? Які функції виконує економічна теорія? Як вони взаємопов'язані?

Глава 3

ПРИНЦИПИ І МЕТОДИ ПІЗНАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

3.1. Єдність теорії і методу

Зазвичай під методом розуміють систему способів і прийомів пізнання об'єкта, а під теорією — систему понять, які відбивають закономірності функціонування і розвитку об'єкта. Методу притаманні аналіз, синтез, дедукція тощо, а теорії — категорії і закони (в економіці, наприклад, товар, вартість, гроші, ціна та ін.). Проте такий підхід фіксує лише зовнішню відмінність методу від теорії, і втрачає з поля зору їхню внутрішню єдність. Адже кожне економічне поняття є не тільки теоретичним відображенням дійсності, але й засобом, інструментом її пізнання.

Уявимо, що в економіці відбувається падіння, ростуть ціни, безробіття, знижується життєвий рівень населення тощо. Зрозуміти причини такого стану можна, тільки спираючись на знання закономірностей функціонування і розвитку економіки (наприклад, взаємозв'язків рівня цін і кількості грошей в обігу, інфляції і безробіття, податкової системи і ділової активності, грошових і реальних доходів та ін.). Зрозуміло, що інструментом пізнання економічної дійсності тут є самі економічні категорії. Ціна, наприклад, становить грошове вираження вартості. Тому категорії вартості і грошей слугують засобом розуміння ціни, тобто виступають як елементи методу. Проте це означає, що роль методу виконують не тільки логічні операції (аналіз, індукція та ін.), але й самі економічні категорії, що утворюють теорію. Теорія, використана як засіб пізнання нової реальності, перетворюється на метод, а метод є засобом здобуття нових знань і втілюється в більш широкій системі категорій. Теорія перетворюється на метод, а метод — на теорію. Вони взаємоперетворюються і взаємопроникають одне в одного, зберігаючи свої особливості, свої відмінності. Це й дістає відтворення в положенні про

єдність теорії і методу.

3.2. Роль логічних операцій у пізнанні економічних відносин

Пізнання будь-якого економічного явища завжди починається з розкладання його на складові частини, тобто аналізу. Це справедливо навіть у тому разі, коли йдеться про просте споглядання. Якщо в процесі споглядання розрізняються властивість товару задовольняти якусь потребу людини і здатність обмінюватися на інші товари, то тим самим об'єкт уже розкладається на частини, тому що ні здатність задовольняти якісь потреби, ні здатність обмінюватися не утворюють нарізно всього предмета. Щоправда, це не звичайні частини і їх варто було б позначити конкретнішими категоріями, але те, що це характеристика не цілого, а частини, не підлягає сумніву.

Розкладання на частини економічних явищ має здійснюватися так, щоб відокремлена частина не втратила функціональної специфіки, для чого повинна бути не тільки відокремлена з цілого, але й утримана в ньому. Отже, мусить бути аналіз, що одночасно є синтезом, тобто з'єднанням частин. Синтез тут не становить ще особливої дії, проте він існує. Вивчені надалі у своїй відносній виокремленості частини синтезуються, але так, щоб не втрачалася їхня специфіка. Це синтез, що містить аналітичність. У результаті — вихідне ціле, але вже пізнане через взаємодію його частин. Однак таке аналітико-синтетичне вивчення об'єкта не є суто розумовим актом, а має свої підстави в дійсності і відтворює реальну структурно-функціональну відокремленість і об'єднаність частин. Якщо розумовий аналіз і синтез не мають реальних аналогів у дійсності, то вони перетворюються на порожні вправи, позбавлені наукового результату і достоїнства істинності. Якщо відокремити з економічної дійсності будь-який товар, наприклад костюм, і здійснити аналітичну операцію без синтезу, то можна одержати костюмпро-

сто як річ, що можна носити, прасувати тощо, але ніяк не можна зрозуміти, чому це не просто костюм, а товар. Товаром річ роблять її мінові відносини з іншими речами. Якщо при відокремленні товару з усієї економічної дійсності випускається з уваги його з'єднуючий, синтетичний зв'язок, то губиться і специфіка товару. Аналіз у такому випадку призвів би до втрати для свідомості людини суттєвої властивості товару, а не до пізнання цієї властивості.

Єдність аналізу і синтезу необхідна не тільки в такому досить складному випадку, який становить пізнання економічних явищ, але навіть у простій аналітичній дії, такій, як розбивання горіха. Хоч у практичній дії горіх не відтворюється знову, а його вміст споживається, у свідомості людини утримується уявлення про внутрішній вміст горіха разом з його оболонкою. Знання, яке виникло в процесі аналізу, є синтетичним за своєю сутністю. Без цього людина взагалі нічого б не навчилася, не змогла б набути жодного досвіду. Розколювання горіха перетворилося б на випадковий акт, у якому взагалі немає ніякого пізнання. Вигляд іншого горіха не викликав би

ніяких асоціацій, тому що він не був поєднаний в уявленні з його внутрішнім змістом. Аналіз без синтезу перестав би бути методом пізнання, це було б чисте руйнування. Пізнання ж завжди є творенням знання, і воно синтетично конкретно. Якщо навіть такий примітивний акт аналізу, як розколювання горіха, який, здавалося б, за зовнішньою видимістю нічого спільного не має із синтезом, проте при пильному розгляді виявився по суті синтетичним, то в складніших актах пізнання єдність аналізу і синтезу є безсумнівною. У процесі аналізу і синтезу визначається, що об'єкт розкладається на деякі частини і складається з них. Але це ще не дає знання про те, що собою являє кожна частина, як вона взаємодіє з іншими. Щоб з'ясувати це, необхідно уявити різні частини у відносинах одна з одною, порівняти їх. У процесі порівняння з'ясовується однакове і неоднакове в предметах. Так, порівняння товарів у процесі обміну виявляє їх різні споживчі вартості й однакову

вартість.

Порівняння є, з одного боку, аналізом, тому що воно розкладає порівнювані предмети на дві частини: однакову і неоднакову; з іншого — синтезом, тому що відокремлення однакового в предметах становить отримання деякого цілого, яке складається з однакових частин. Це не те первісне ціле, котре поділялося на частини, а нове, раніше невідоме. Воно отримано подальшим діленням частин і з'єднанням їх однакових складових. Якщо з'ясовано, що товари мають однакову вартість, то вартість позначає вартість і одного, й іншого товару. Це є ціле, що складається з однакових частин. Перехід до такого цілого є *абстрагуванням* (тобто відверненням), тому що воно залишає осторонь неоднакове. Проте в такій операції однакові частини вступають у відносини не тільки з неоднаковими частинами, але й між собою. Тому це однакове стає також спільним для тих предметів, з яких воно абстраговано. Абстрагування здобуває характер узагальнення. Так, відокремлення вартості обмінюваних товарів є не тільки абстрагування від їх неоднакових споживчих вартостей, але й виявленням спільної для них вартості. Отже, порівняння через абстрагування виділяє не просто однако-ве, а однаково спільне в предметах і тому переходить в *узагальнення*.

Однакове як спільне виступає подвійно: по-перше, спільне для утворень, що містять однакове й неоднакове; по-друге, спільне відображення однакових частин. У такому випадку спільне за змістом збігається з кожною із частин. Якщо, наприклад, є сукупність однакових олівців, відокремлених зі світу інших предметів, то олівець означає і той і цей тощо. Тут ціле, що виражає сукупність екземплярів як щось однакове, виступає як спільне, а кожен окремий екземпляр — як частка. Очевидно, що в такому узагальненні йдеться про просте наведення частки на загальне, про перехід від частки до загального, тобто про індукцію.

Індукція не існує без протилежності — дедукції (виведення частки із загального), тому що виділення загального здійснюється лише у

відношенні до частки, отже, містить зворотний перехід. Дедукція — акт, здійснюваний за індукцією, містить індукцію, тому що загальне не розчиняється в частці, а зберігає свою відносну відокремленість. Тут загальне збігається за змістом із часткою, зрозуміло, що розбіжність між ними має формальний характер і походить від суб'єкта пізнання. Так, розбіжність між олівцем взагалі і кожним окремим екземпляром набуває характеру розходження уявного і реального, тому що немає такого олівця взагалі, який би реально існував поряд з конкретними. Якщо взяти інший приклад, то немає такого товару взагалі, який реально б існував поряд із конкретними товарами[^] Якщо ж намагатися знайти якийсь особливий вміст загального, то виявиться, що загальне лежить за межами цілого і виявляє свою спільність

саме через специфічну відмінність утворення від інших (у прикладі з олівцями — через відмінність олівців та інших предметів; у прикладі з товарами — через відмінність товарів від грошей, тому що гроші і є товар узагалі, загальний товар, який обмінюється безпосередньо на всі інші товари). Отже, питання про вміст загального виводить за межі первісного явища і свідчить про перехід до іншого явища. Але який перехід є не що інше, як теоретичне відбиття реального руху і взаємозв'язку економічних явищ.

Розглянуті операції: аналіз і синтез; порівняння, абстрагування й узагальнення; індукція і дедукція становлять суб'єктивну дію, спрямовану на проникнення в об'єкт. Використання операцій для вивчення предмета є *оперування*. Оперування має своїм результатом виявлення структурних елементів цілого та їхнього взаємозв'язку. Вищою метою оперування є таке проникнення в предмет, при якому суб'єктивна пізнавальна дія починає збігатися з об'єктивним рухом предмета. Оперування в такому разі виявляється теоретичним відтворенням об'єкта. Перехід до взаємозв'язку загального, особливого та одиничного саме й означає перехід від оперування до відтворення, оскільки в таких поняттях відбиваються вже не пізнавальні

операції, а логічні визначення руху самого об'єкта дослідження, тобто логічні визначення реальної історії предмета.

3.3. Єдність історичного і логічного

Теоретичне відтворення завжди починається із загального, яке історично мало особливу реальну форму свого існування. Відомо, що всі живі організми складаються з великої кількості клітин. Але спочатку існували одноклітинні самостійні організми, з яких і почався процес розвитку більш складних утворень. Тому, з одного боку,

аналіз клітини сучасного організму дає ключ до пізнання одноклітинних, закономірностей їхнього розвитку; з іншого боку — розгляд еволюції одноклітинних, відбиває процес породження різноманіття живих організмів. Клітинка утворює загальну основу процесу розвитку, в якому із загального спочатку виростають певні особливості, а згодом — цілісна система (одичність), заснована на загальному. Усі живі організми мають в основі клітинну структуру. Клітинкою системи ринкового господарства є товар тощо.

Логічний розвиток системи відтворюється через рух від загального через особливе до одичного. Теоретичний розгляд ринкового господарства починається із загальної основи — товару, а потім у процесі аналізу взаємовідносин товарів виявляються їхні особливості (обмінні відносини) і, нарешті, в результаті розвитку обміну фіксується виникнення грошей як такого одичного товару, за яким закріплюється роль загального еквівалента. Тут же впадає в око і протилежний рух: від одичного через особливе до загального. Адже роль загальної основи виконує кожен оіщчдий товар, а гроші як одичний товар слугують загальним еквівалентом. Тому в одному й тому самому процесі розвитку товарообміну поєднуються два протилежних рухи: загальне — особливе — одичне й одичне — особливе — загальне. Отже розвиток процесу обміну є суперечливим. Сам процес розвитку протиріччя має свої ступені.

Спочатку існує тотожність загального і одиничного, кожен одиничний товар становить спільну основу процесу розвитку обміну — У^ад7ршвитку_абміну_суттґваго значення набувають відмінності одиничних і загальних товарів. І, нарешті, коли замість простого обміну (товар — товар) стверджується форма товарно-грошового обігу (товар — гроші — товар), відмінності переростають у протиріччя, в якому взаємодіючій протилежностями виступають товар і гроші.

Товар і гроші взаємопередбачають і взаємовиключають одне одного, Взаємопередбачають, тому що без товарів існування грошей стає безглуздом, і взаємовиключають, адже товар не є гроші, а гроші виключають інші товари. Той самий рух, що раніше розглядався як рух від загального через особливе до одиничного і навпаки, виступає як перехід від тотожності через відмінності до протиріччя. Але це означає, що логічний рух від загального через особливе до одиничного знаходиться в суперечливій єдності з історичним переходом від одиничного через особливе до загального. Адже будь-яке нове історично з'являється як одиничне, загальнимівно стаєТбдГГколи охоплює всю систему. Тому перехід від одиничного через особливе до загального — суть історичний перехід на відміну від руху загальне — особливе — одиничне, який є логічним. Але обидва рухи виражають той самий реальний процес.

Співвідношення логічного й історичного є складним й охоплює ряд моментів. По-перше, логічне є уявне відбиття історичного, а історичне є реальним процесом. Отже, це і є співвідношенням уявного і реального. Проте в логічному мисленні відбивається не всяке історичне, а тільки те, що закономірно і не втрачається, а зберігається у процесі історичного розвитку, виступає як співіснуюче в сучасному, тоді як історичне відбиває будь-який, у тому числі й випадковий, перебіг подій і явищ послідовно у часі. Звідси випливає, що друге співвідношення логічного й історичного представлено як співвідношення співіснування і перебігу в часі.

Нарешті, те, що є закономірним, збереглося і розвинулося в сучасному,

являє собою розвинений об'єкт. Логічний розгляд стає тотожним до відображення розвиненого об'єкта, а історичний — до процесу становлення об'єкта. Це є третім співвідношенням історичного і логічного: як розвиненого об'єкта і процесу становлення.

Третій момент у прихованому вигляді містить і два попередні. З урахуванням цього логічне може бути визначене як уявне відображення історичного, представленого в закономірній, звільненій від випадковостей формі, притаманній самому реальному рухові, і розглянутого в точці найвищого розвитку. Якщо завданням оперування є проникнення в об'єкт дослідження, то теоретичним відтворенням є відображення логічних ступенів реального історичного руху. Досягнення єдності логічного й історичного є вищим принципом теоретичного відтворення. Теоретичне відтворення включає, по-перше, рух від загального через особливе до одиничного; по-друге, перехід від тотожності через відмінності до протиріччя; по-третє, єдність історичного і логічного.

3.4. Сходження від абстрактного до конкретного

Абстрактне є відверненим, а тому неповним, частковим, фрагментарним, нерозвиненим. На відміну від цього конкретне означає єдність різноманітного, синтез багатьох визначень і тому виступає як більш повне, всебічне, розвинене. Абстрактне не тільки в мисленні, а становлять цілком реальний фрагмент, бік, форму дійсності. Якщо ми, наприклад, намалюємо м'яч у вигляді кола, то коло являє собою абстракцію м'яча, проте коло в даному випадку не тільки уявний образ м'яча, перенесений на папір, але й цілком реальний обрис предмета, його справжня форма. Якщо ж спробуємо за допомогою інших абстракцій відобразити обсяг, колір м'яча тощо, то будемо переходити від абстрактного до більш конкретного відтворення.

Рух від абстрактного до конкретного в пізнанні означає сходження від неповного, часткового, фрагментарного до більш повного, цілісного і

всебічного знання. Термін *сходження* фіксує ту обставину, що всі попередні поняття

в русі не втрачаються, а зберігаються, входять у знятому вигляді в наступні. Так, у категорії прибуток містяться у знятому вигляді категорії грошей, вартості та ін. Тому прибуток є більш конкретною категорією. Якщо порівняти, наприклад, поняття «студент», «чоловік», «людина», то найконкретнішим з них буде студент. У цьому понятті містяться і два інших, тому що *студент* завжди *чоловік*, а *чоловік* належить до роду *людини*. Тому, коли ми говоримо *студент*, ми тим самим повідомляємо й те, що йдеться про *людину*, і не про жінку, а про *чоловіка*, хоча спеціально про це нічого не говориться. У теорії, побудованій методом сходження від абстрактного до конкретного, кожне попереднє поняття входить у наступне. Тому конкретні категорії мають дуже складну структуру. І люди, які не вивчали теорію, нічого зрозуміти в розмові фахівців, які знають теорію, не можуть, хоча всі слова їм знайомі. Так, коли йдеться про товари, гроші, ціни, податки, інфляцію і тощо, то кожній людині здається, що вона знає, про що йдеться, і може судити про такі речі самостійно. Однак те, що відомо, ще не є пізнаним. Кожна дитина знає, наприклад, що таке гроші і ціна. Але звідси зовсім не випливає, що вона це розуміє. Вона оперує такими знаннями на рівні уявлень, які співвідносять предмети з їхніми образами. Щоб перетворити уявлення на поняття, необхідно розглянути, як даний предмет виник, які етапи у своєму розвитку він проходив, які його зв'язки з іншими явищами і т.ін. Тому перетворити уявлення на поняття можна, лише спеціально вивчаючи теорію. Якщо ж планувати практичні дії, виходячи з уявлень, то результати, як правило, будуть протилежні очікуванім. В економіці, на жаль, така ситуація зустрічається досить часто. Тому є важливими кваліфіковані, теоретично обґрунтовані рішення, які завжди повинні мати достатній рівень конкретності.

Однак перш ніж стати теоретично усвідомленим, конкретне існує в реальній дійсності. Але мисленню, яке його пізнає, конкретне

розкривається через систему абстракцій. Тому конкретне, котре є в дійсності і дано чуттєво, називають чуттєво-конкретним. Рух від чуттєво-конкретного до абстрактного в мисленні є постійним моментом, основою, на яку спирається протилежний рух — сходження від абстрактного до конкретного в теоретичному відтворенні дійсності.

Принципово важливе значення має питання про істинність абстракцій. Будь-який предмет може бути представлений безліччю сторін, тому і різних абстракцій може бути безліч. І можна, наприклад, описувати колір, форму, будову телевізора, його складові частини, але так і не з'ясувати, що ж являє собою телевізор по суті. Можна також отримати такі абстракції, що існують лише в голові людини, але не в реальній дійсності, і тому є помилковими, неістинними. На^уішщ_абстракції повинні бути не довільними відверненнями, а фіксацією реальної відособленості, виокремленості різних сторін предмета. Вони мають бути практично істинними абстракціями і фіксувати суттєве в предметах. Наприклад, праця взагалі як витрата людської енергії безвідносно до конкретної форми (полювання, ремесло, землеробство і т.д.) існує завжди. Однак реальне відокремлення праці взагалі від конкретних видів праці з'являється тільки з розвитком поділу праці і товарообміну, в якому відбувається реальне відвернення, абстрагування від конкретних форм продуктів і праці яка міститься в них. Тому праця взагалі стає практично істинною абстракцією лише в умовах розвиненого товарного виробництва.

Роль абстракції пов'язана з необхідністю пізнання об'єктивних законів явищ і процесів у «чистому вигляді», відсторонюючись від впливу зовнішніх чинників. З питанням про абстрактне в теоретичному пізнанні пов'язана проблема використання кількісного аналізу і математичних методів в економіці. Кількість являє собою безвідносну щодо якості визначеність предмета. Математичний аналіз, лінійна алгебра, теорія імовірностей і т.п. — складові математичного апарату, який може застосовуватися в економіці, так само як і у фізиці, в технічних науках тощо, істотно

полегшує аналіз, проте сам по собі не дає відповіді на жодне економічне питання. Математику іноді порівнюють із млином, що перемелює те, що в нього закладають. Тому для економістів важливо виробити власне економічне розуміння процесів, що будуть піддаватися подальшому якісному аналізу. Без цього математика стає не могутнім інструментом економічного аналізу, а порожньою в економічному розумінні абстракцією.

Сучасний економіст мусить володіти математичним апаратом, але щоб бути економістом, а не математиком, він повинен глибоко розуміти суть економічних процесів. Єдність кількісних і якісних характеристик предмета відбивається в категорії міри, яка становить найважливіший вузловий пункт пізнання. Порушення міри відразу перетворює істину на помилку. Існує формула, яка виражає кількість грошей, необхідних для обігу, і якщо паперові гроші випускаються в тій кількості, що випливає з формули, то вони будуть функціонувати як реальні, повноцінні гроші, але якщо таку міру порушити, то паперові гроші знеціняться, вони частково або повністю втратять якість грошей і можуть перетворитися на папірці, які нічого не значать. Така ситуація вже неодноразово траплялася в історії.

Абстрактне відображення дійсності може бути представлене в моделі, тобто в теоретичних положеннях, математичних рівняннях, графіках тощо, які адекватно відбивають найсуттєвіші властивості об'єкта. Побудова моделей називається моделюванням і є важливим засобом пізнання економічної дійсності.

Сходження від абстрактного до конкретного виступає як основний принцип теоретичного відтворення конкретно-історичного об'єкта. Однак у процесі теоретичного сходження сама дійсність залишається незмінною, вона лише відображається. Сходження здійснюється в теорії, а не в дійсності. Але який би рівень конкретності не був би досягнутий в теорії, вона завжди залишається абстрактною щодо практики. Тому практична реалізація теорії являє собою продовження процесу сходження від абстрактного до конкретного. Сходження набуває практичного сенсу. Тут

практика збагачується теорією, а теорія коригується і виправляється практикою. У результаті такий рух не є тільки теоретичним або тільки практичним, а тим й іншим водночас. У такому розумінні він є всезагальним, що з'єднує і теоретичний, і практичний рух. У єдності теоретичного і практичного полягає вищий зміст сходження як всезагального методу.

Стосовно проблеми єдності економічної теорії і практики слід зазначити роль експерименту. Експеримент покликаний практично підтвердити або спростувати гіпотезу, яка є припущенням, що пояснює в той чи інший спосіб якесь явище або процес. У фізиці, хімії та інших науках експеримент застосовується дуже широко. У економіці також проводяться експерименти, які дозволяють уточнити уявлення про ті чи інші процеси. Проте роль експерименту в економіці обмежена. Не можна, наприклад, штучно побудувати якесь суспільство, щоб перевірити — чи правильною була гіпотеза, чи ні.

Таким чином, сходження включає: по-перше, практичну істинність абстракції; по-друге, єдність теоретичного і практичного; по-третє, всезагальність сходження від абстрактного до конкретного. Всезагальність сходження від абстрактного до конкретного означає, що в такому русі поєднуються; по-перше, логічні операції, спрямовані на проникнення в об'єкт; по-друге, логічне й історичне в процесі теоретичного відтворення; по-третє, теоретичне і практичне в реальному русі економіки.

Структура методу теоретичного і практичного оволодіння економікою узагальнено і спрощено, схематично може бути наведена в такий спосіб:

і. Оперування

- 1) аналіз і синтез;
- 2) порівняння, абстрагування та узагальнення;
- 3) індукція і дедукція.

2. Відтворення

- 1) загальне — особливе — одиничне та одиничне — особливе — загальне;
  - 2) тотожність — відмінність — протиріччя;
  - 3) єдність історичного і логічного.
3. Сходження
- 1) практично істинна абстракція;
  - 2) єдність теоретичного і практичного;
  - 3) всезагальність сходження від абстрактного до конкретного.

Запитання для повторення

У чому полягає єдність теорії і методу? Як взаємопов'язані між собою логічні операції? Як досягається єдність історичного і логічного? У чому полягає сутність сходження від абстрактного до конкретного?

Глава 4

ПРОДУКТ І ХАРАКТЕР ПРАЦІ

4. 1. Продукт праці та його форми

Усе, що оточує людей у світі: будинки і споруди, шляхи й трубопроводи, машини і комп'ютери, міста і парки, побутова техніка та їжа — є результатом творчої діяльності людини, продуктом її праці. Тому продукт праці — елементарна форма економічного багатства суспільства, його клітинка. Продукт взагалі означає завершений стан процесу, його результат. Поняття «продукт» використовується найрізноманітнішими науками (геологією, біологією, соціологією, медициною тощо. В одному випадку це продукти вулканічної діяльності, в іншому — продукти життєдіяльності, у третьому — продукти соціальної діяльності тощо. В економічній теорії продукт — результат трудової діяльності людини.

Продукт, праця і людина не існують одне без одного. По-перше, продукт — об'єктивно існуючий результат праці. По-друге — сам процес праці, а по-третє — суб'єкт праці, який змінюється в процесі трудової діяльності і у такому розумінні також є її продуктом. Можна сказати, що продукт, праця і людина взаємопроникають і взаємо-передбачають один одного. Так, праця існує, по-перше, як процес, по-друге, праця уречевлена та об'єктивована у продукті, по-третє, праця суб'єктивована в людських здібностях. Людські здібності подані і як такі, що реалізуються, тобто виступають у формі процесу праці, і як такі, що уречевлені в продукті. А продукт має не тільки форму матеріального результату, але і виступає як суспільна форма процесу праці (наприклад, форма кооперативної праці — продукт розвитку суспільної праці), і у формі людських здібностей (здібності також формуються і розвиваються в процесі праці).

Отже, продукт праці в широкому розумінні може виступати у формі суспільної праці (наприклад, у формі вартості, створюваної працею); здібностей людини, які є результатом його власної діяльності;

безпосереднього або уречевленого корисного ефекту праці. Ефект праці може виступати в трьох основних формах: по-перше, натуральний продукт, по-друге, товар і, по-третє, послуга.

Натуральний продукт — створена працею річ, призначена для безпосереднього, (тобто не опосередкованого товарообміном) споживання. Корисний ефект праці тут міститься в натуральній формі самої речі. Натуральний продукт споживається в тому самому господарстві, в якому він створений. Прикладом може слугувати селянське господарство, що забезпечує себе всім необхідним.

На відміну від натурального продукту товар — продукт праці, призначений для обміну. Корисний ефект у такому випадку роздвоюється. З одного боку, він міститься в корисності самої натуральної форми речі, з іншого боку — у можливості обміняти річ на інший корисний предмет. У сучасному суспільстві основна маса продуктів

виробляється як товари. Нарешті, послуга — корисний ефект, представлений діяльністю людини. Послугами є, наприклад, перевезення вантажів і пасажирів, доставка пошти і т. ін. Послуга може бути предметом купівлі-продажу. Але на відміну від товару вона не набуває предметної форми.

Продукт у вузькому розумінні означає річ, створену працею людини. У такій якості він визначається подвійно. По-перше, продукт виступає щодо людини, для задоволення потреби якої він зроблений, як корисна річ або благо. По-друге, продукт виступає щодо виробника як його об'єктивована, уречевлена праця. Це така праця, яка перейшла з форми процесу у форму предметного буття. Через це ставлення до продукту подвійне. З одного боку, це ставлення до корисної речі, з іншого боку — ставлення до уречевленої праці, а отже, і до людини, яка уречевила свою працю. Подвійність продукту праці — одна з фундаментальніших економічних характеристик суспільства. У людському суспільстві немає такого ставлення до речі, яке б не було разом з тим і ставленням до іншої людини.

Здатність блага задовольняти ту чи іншу потребу — це споживна вартість. Будь-яке благо має *споживну вартість*, а споживна вартість робить річ благом. Хоча продукт може виступати благом лише стосовно людини, властивість задовольняти певну потребу, бути споживною вартістю притаманна йому в даному разі об'єктивно. На відміну від неї корисність являє собою суб'єктивне сприйняття блага. Наприклад, вода — корисна для людини речовина — благо. Її здатність вгамовувати спрагу є споживною вартістю води. А корисність її для людини залежить від того, чи велику вона має потребу у воді та багато чи мало є її в наявності для задоволення потреб людини. Корисність води для людини, яка відчуває сильну спрагу, більша, ніж для людини, яка трошки хоче пити. Продукти як блага якісно різнорідні та несумірні.

Безглуздо, наприклад, порушувати питання про те, що краще — вода чи одяг. Кожне благо задовольняє відповідну йому потребу. Навпаки, корисність — суб'єктивне сприйняття блага дозволяє кількісне порівняння. Так, два ковтки води для людини, що відчуває спрагу, є кориснішим за один. Хоча після насичення потреби благо втрачає корисність для суб'єкта.

Звичайно ж, продукт у русі від виробника до споживача послідовно реалізується: по-перше, як благо; по-друге, як властивість блага задовольняти потребу, тобто як споживна вартість; по-третє, як корисність, тобто як корисний ефект, який здобуває суб'єкт, споживаючи благо. Схематично це можна відобразити так: благо — споживна вартість — корисність. Але через те, що продукт є не тільки корисною річю, але й уречевленою працею, праця також набуває у своєму русі певних форм. Спочатку праця існує просто як уречевлена праця, прихована у формі блага. Потім, якщо благо стає предметом обміну, вона набуває суспільної форми вартості, тому що вартість у ринковому господарстві і є уречевленою в товарі суспільною (тобто здійсненою для суспільства і визнаною ним) працею. Вартість у свою чергу, відбиваючись у зовнішньому співвідношенні обмінюваних благ (наприклад, 1 кг цукру

обмінюється на 3 кг хліба), набуває форми мінової вартості, яка є здатністю товару у визначених пропорціях обмінюватися на інший товар. Цей рух здійснюється по лінії: уречевлена праця — вартість — мінова вартість. Він йде від виробника до споживача і безперечно співвідноситься з рухом продукту як блага. З'єднання рухів можна представити схематично:

Благо	Споживн	Корисність
Уречевлен	Вартість	Мінова

Єдність блага та уречевленої праці являє собою *продукт праці*. Єдність споживної вартості і вартості утворює товар. А єдність корисності та мінової вартості становить цінність. У ній поєднані суб'єктивна оцінка корисності і кількісне співвідношення обмінюваних благ. Людина, наприклад, у певній ситуації може вважати корисність зимової куртки рівноцінною корисності пари чобіт. В іншій ситуації може виявитися, що корисність хліба вона оцінює вище, ніж корисність автомобіля. В усіх випадках присутнє не просто відображення ступеня корисності блага для людини, але й оцінка корисності у визначеній кількості інших благ. А це фіксується в категорії цінності.

Цей рух можна подати в такий спосіб: продукт — товар — цінність. Продукти як уречевлена праця відтворюють кількісну міру праці, необхідної для задоволення тієї чи іншої потреби, і кожне матеріальне благо містить певну кількість праці, тому можна встановити зв'язок між оцінкою корисності блага і витратами праці на його виробництво. Це співвідношення становить об'єктивну основу для з'єднання трудової теорії вартості і теорії корисності.

4.2. Характер праці та його розвиток

Продукт, товар, цінність завжди містять у собі двояку визначеність, виступають як щось двоїсте (благо і уречевлена праця, вартість і споживача

вартість, корисність і мінова вартість), отже, і праця, яка виробляє їх, має двоїстий характер. А історичний розвиток форм продукту нерозривно пов'язаний з розвитком суспільної форми праці.

Історично першою формою суспільства є первіснообщинний лад. У первісному суспільстві всі його члени брали участь у процесі праці, спільно добували засоби до

існування . їхня праця із самого початку — це спільна " праця, але кожна людина виконувала лише частину праці. Отже, вся праця була поділена між індивідами. Проте це не є поділ її на різні роди, види (полювання, землеробство тощо), а поділ між індивідами одного виду праці, наприклад, полювання. Розділення праці виступає тут як інша характеристика сумісності. Якщо праця сумісна, значить, виконується декількома індивідами. Кожний виконує лише частину праці, отже, уся праця виявляється поділеною між її учасниками. Таку працю можна кваліфікувати як *суміснорозділену*. Вона є клітиною, з якої історично розвиваються суспільний *поділ і відокремлення* видів праці, а також її *кооперування та усупільнення*.

Саме внаслідок безпосереднього збігу сумісності і розділеності діяльність індивіда набуває характеру суспільно-людської діяльності. Якщо тварина ставиться до предмета своєї потреби безпосередньо, то людина оволодіває ним через опосередковане ставлення до інших людей. Це можна показати на прикладі первісного полювання, коли одні полохають дичину, а інші її убивають. «Полохання дичини загоничем, — писав Олексій Леонт'єв, — призводить до задоволення його потреби в ній зовсім не тому, що такі природні співвідношення даної речової ситуації, скоріше, навпаки, в нормальних випадках ці природні співвідношення такі, що полохання дичини позбавляє можливості оволодіти нею. Що ж у такому випадку з'єднує між собою безпосередній результат цієї діяльності з кінцевим результатом? Очевидно, не що інше, як те ставлення даного індивіда до інших членів колективу, завдяки якому він отримує з їхніх рук

свою частину здобичі — частину продукту спільної трудової діяльності. Це ставлення, цей зв'язок здійснюється завдяки діяльності інших людей». Категорія суміснорозділеної праці відображає первинний зміст суспільної форми праці. Ніякий розвиток не може усунути цю родову характеристику трудової

діяльності людини. Історично розділення праці може розвинути до відокремлення індивіда як незалежного приватного власника і виробника, але в будь-якому випадку вона як свій невіддільний момент передбачає суспільний зв'язок, який робить працю кожного приватного виробника частиною спільної праці всього суспільства.

Чим більше розділено працю, тим більше в ній бере участь індивідів і тим сильніше виражено її кооперативний характер. Але разом з поділом праці розвивається і відокремлення його різних видів (землеробства, ремесла, будівництва). Це означає зростання взаємозалежності різних відокремлених видів праці, розвиток їхнього суспільного характеру. Кравець, наприклад, може задовольняти свої потреби в хлібі, взутті, знаряддях праці тощо, лише обмінюючи продукти своєї праці на інші товари. Під час такого обміну і виявляється, наскільки його праця визнається суспільством і включається в суспільну сукупність різних видів праці. Такий спосіб ствердження суспільного характеру праці є зовнішнім, непрямим, опосередкованим реалізацією товарів на ринку.

Проте історично розвивається і внутрішня єдність відокремленої та усуспільненої праці. Уявімо сучасного вченого, який працює, наприклад, у себе вдома у Вашингтоні, за допомогою комп'ютера користується найбільшими бібліотеками світу, інформацією, накопиченою багатьма поколіннями. Праця вченого скооперована із працею багатьох його сучасників і попередників. Суспільний характер праці вченого полягає у змісті його діяльності, а не проявляється лише опосередковано, через обмін результатів праці як товарів. Зовні праця вченого відокремлена, індивідуальна, але внутрішньо має, по суті, суспільний зміст. Така єдність, з

одного боку, індивідуальної, відокремленої, а з іншого — скооперованої, усупільненої за характером праці, фіксується в категорії всезагальної праці. *Всезагальна праця* є суспільнорозділеною працею, але такою, яка прийшла через історичний розвиток своїх сторін (сумісності і розділеності) до рівня взаємовідносин протилежностей та їхнього злиття в новій єдності. Процес узагальнено можна представити схематично:

Суміснорозділена праця

*Кооперація та
усупільнення праці*

*Поділ та відокремлення
праці*

Всезагальна праця

Усередині такий рух містить два процеси. З одного боку, історично суміснорозділена праця розвивається і здійснюється через протилежності *приватної* і *суспільної* праці, з іншого боку — той самий процес набуває форми взаємовідносин абстрактної і конкретної праці. *Абстрактна праця* — суспільна характеристика людської праці взагалі, безвідносно до його корисної, доцільної форми. На відміну від неї *конкретна праця* є характеристикою корисної, доцільної форми праці. Отож, праця пекаря, кравця, коваля тощо — це конкретні види праці, що відрізняються визначеними засобами, предметами праці, характером трудових операцій, метою і результатами. Але разом з тим усі вони є витратами людської енергії, мускулів, нервів тощо, витратами людської праці взагалі.

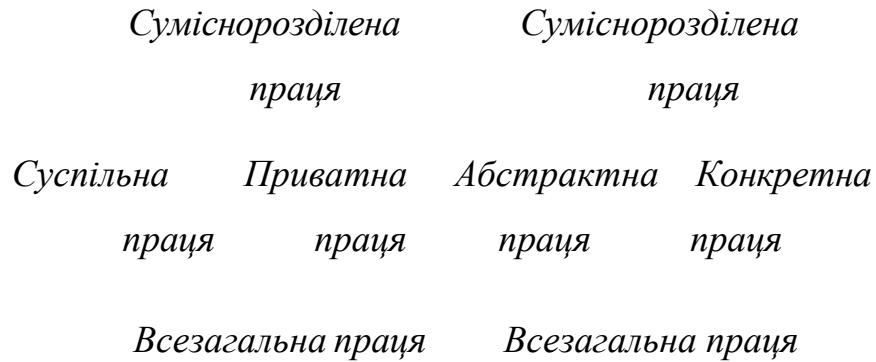
Людська праця, проте, не завжди набуває форми абстрактної праці. Це відбувається лише в умовах товарного виробництва, тому що тільки тут у процесі обміну відбувається реальне відвернення, абстрагування від конкретної форми продуктів праці, які виступають втіленням абстрактно-однакових і тому Сумірних, рівних, еквівалентних витрат людської праці взагалі. Як результат конкретної праці сокира не є тим самим, що й костюм, це різні, несумірні речі. Але й те і інше втілюють однакові витрати,

наприклад, чотири години суспільно визнаного часу праці. Предметні втілення чотирьох годин абстрактної, відверненої від конкретної форми праці обмінюються на рівну кількість такої самої абстрактної праці.

Якщо продукти праці не обмінюються як товари, то й не існує реального відвернення, абстрагування в процесі обміну від конкретної форми праці, представленої в товарі. Отже, у такому випадку праця взагалі не виявляється як особлива реальність у формі абстрактної праці. А це означає, що абстрактна праця існує як реальність лише в умовах товарного виробництва і обміну. Надалі відбувається з'єднання і зняття протилежності абстрактної і конкретної праці у всезагальній праці. Наприклад, праця письменника, менеджера та ін. не втілюється в товарах, які у масовому порядку обмінюються на інші товари. Отже, витрати праці взагалі не набувають тут форми абстрактної праці. Абстрактна праця знову перестає існувати. Але якщо раніше вона не існувала, тому що праця взагалі ще не набула історичної форми абстрактної праці, то тепер вона уже втратила цю форму, яка злилася з формою конкретної праці, стала не розрізною з нею. Якщо, наприклад, математик і літератор написали книги, то розбіжність результатів їхньої праці не має матеріально вираженого характеру. їхня праця та її результати з предметно-матеріального боку зовсім однакові. Абстрактна і конкретна праця тут стають двома різними назвами однієї і тієї ж реальності, характеризуючи її до того ж однобічно. Тому ці категорії є лише історичним засобом пізнання всезагальної праці як історично більш розвиненої реальності.

Формування всезагальної праці відбувається в міру перетворення праці з головної фізичної та енергетичної сили творення матеріального багатства на головну творчу та інтелектуальну силу. Основний історичний зміст процесу ще попереду. Розглянутий узагальнений вираз перетворення суміснорозділеної праці у всезагальну працю через розвиток протилежностей поділу і відокремлення, з одного боку, та кооперування і усупільнення з іншого, конкретизується по двох

лініях.

Схеми у формалізованому вигляді відображають найбільш загальний зміст історичного процесу розвитку характеру праці, втіленої в продукті. Зміна суспільних форм продукту праці і зміна характеру праці здійснюється в процесі історичного розвитку форм обміну.

Запитання для повторення

Що таке продукт праці? Які основні форми продукту праці? Який логічний зв'язок між категоріями: продукт — товар — цінність?

Чим відрізняється всезагальна праця від суміснороз-діленої праці?

Глава 5 РОЗВИТОК ФОРМ ОБМІНУ

5.1. Від обміну діяльністю до натурального обміну

Обмін як суспільне відношення виникає разом із людським суспільством і розвивається разом з ним. Первісна форма обміну — обмін діяльністю в процесі суміснорозділеної праці. Власне, сама суміснорозділена праця являла собою обмін діяльністю. Адже у ній одні індивіди здійснювали діяльність, необхідну і корисну не безпосередньо для себе (наприклад, полохання дичини, яка -внаслідок цього втече), а для інших індивідів (які захоплюють цю дичину). Але через співвідношення *своїї* діяльності з діяльністю *інших* індивідів своя діяльність стає корисною і для її суб'єктів. Одні індивіди віддають свою діяльність іншим, і навпаки, тобто відбувається обмін діяльністю і виникає загальний корисний ефект. Однак обміну продуктами ще не існує, оскільки спільно здобутий продукт (дичина, дика тварина й тощо) не обмінюється, а просто розподіляється між індивідами. Тому історично першою пануючою великою формою обміну є обмін діяльністю.

У міру розвитку продуктивних сил і поділу праці виникають різні її види, розділені спершу природно. Частина членів общини, наприклад, займалася мисливською діяльністю, частина — збиранням або ж різні групи займалися збиранням різних рослинних продуктів, але усе доставлялося для спільного споживання. Таким чином, продукти відносно відокремленої діяльності одних індивідів споживалися також іншими індивідами і навпаки. Тут має місце не лише обмін діяльністю, а й обмін продуктами. Точніше, обмін діяльністю здійснюється через обмін продуктами. Обмін діяльністю є лише підпорядкованим моментом обміну продуктами. Такий обмін називається *натуральним*, і є формою продуктообміну в широкому розумінні як обміну здобутими результатами праці (натуральний обмін, товарообмін та ін.).

Перехід від обміну діяльністю до натурального обміну виступає переходом

від першої великої історичної форми обміну до початкового ступеня другої великої історичної форми обміну (продуктообміну). Натуральний обмін мав історичні форми розвитку. Спочатку він мав замкнутий характер, здійснювався усередині общини і не передбачав еквівалентності. Це зародкова форма натурального обміну. Тут обмін продуктами наче й існує, і його ще немає. Він виникає зі спільного споживання продуктів різних видів праці, але не являє собою самостійного акту. Пропорції, у яких різні індивіди споживали продукти діяльності інших індивідів, могли бути найрізноманітнішими. Але всі брали участь у праці в міру своїх сил і здібностей, і споживали те, що ними було зроблено і добуто. Рівність праці і споживання тут забезпечувалася щодо всієї общини, а в кожному окремому епізоді була скоріш випадковістю, ніж закономірністю. Ця форма натурального обміну

називається *замкнутою*, або *внутрішньою*. Схематично її можна зобразити так:

$$\begin{array}{l} X \text{ продукту } A \\ Y \text{ продукту } B \quad Z \text{ продукту } C \end{array}$$

Це можна записати у вигляді системи нерівностей:

$$\begin{array}{l} X \text{ продукту } A : Z \text{ продукту } B \\ X \text{ продукту } A : Z \text{ продукту } C \\ Y \text{ продукту } B : Z \text{ продукту } C \end{array}$$

Тут наведено приклад із трьома видами продукту. Можна скласти відповідні схеми для чотирьох, п'яти і більше видів продуктів (звісно, що їхня кількість спочатку обмежена через нерозвиненість виробництва). Але принцип такий, що кожний із вироблених продуктів обмінюється безпосередньо з усіма іншими у будь-якій пропорції ($>$, $=$, $<$).

Подальший розвиток продуктивних сил, розподілу праці, можливостей нагромадження продуктів призводить до появи обміну між общинами. Обмін спочатку має випадковий характер. Еквівалентності, як і раніше, не існує. Пропорції обміну не зафіксовані.

Як правило, обмінюються не два продукти, а їхня визначена сукупність з одного та з іншого боку. При цьому відбуваються розрив замкнутої, внутрішньої форми натурального обміну і виникнення зовнішнього відносно общини обміну. Ця форма обміну називається *розірваною*, або *зовнішньою* формою натурального обміну. Схематично її можна зобразити так:

X	продукту A	L	продукту D
Y	продукту B	M	продукту E
Z	продукту C	N	продукту F

У міру подальшого розвитку виробництва і міжобщинних зв'язків виникає відокремлення обміну різних видів вироблених у процесі праці продуктів. Тепер обмінюються не маси продуктів, а один продукт безпосередньо на інший. Але ці продукти, як і раніше, не виробляються спеціально для обміну і не виступають товарами. Тому еквівалентність не є тут сталим відношенням. Пропорції обміну ще не закріплені. Ця форма обміну називається *відокремленою формою* натурального обміну. Схематично її можна зобразити так:

X продукту A ^ Z продукту B

Це перехідна форма від натурального обміну до товарообміну, що містить у собі відношення X продукту A = Y продукту B, що безпосередньо перетворюється у відношення X товару A = Y товару B і до якого вона у своєму розвитку тяжіє. Але відношення X продукту A = продукту B ніде не існує як самостійна форма обміну, бо встановлення рівності, еквівалентності передбачає регулярний обмін, а він неможливий без спеціального виробництва продуктів для обміну, що стають товаром. В міру того як відношення X продукту A = Y продукту B розвивається в самостійну форму натурального обміну, воно втрачає самостійність і перетворюється на просту форму товарообміну.

5.2. Основні форми товарообміну

Аналіз розвитку форм товарообміну і вартості зроблений ще Карлом Марксом. Розглянемо основні ступіні розвитку, товарообміну і вартості. Проста, одинична, або випадкова, форма товарообміну має такий вигляд:

$$X \text{ товару } A = Y \text{ товару } B$$

Тут певна кількість одного товару обмінюється на відповідну кількість іншого. В основі обміну лежить вартість, яка визначається витратами праці на виробництво товару. Це означає, що X товару A втілює стільки ж витратпраці, скільки Y товару B . У процесі обміну товари відіграють неоднакову роль. Перший (у нав_едшому_ прикладі товар A) виконує активну функцію. Він виражає свою вартість в іншому товарі (товарі B), що слугує лише засобом для вираження вартості першого товару і відіграє пасивну роль. Відповідно розрізняють форми вартості, у яких перебувають товари A і B . Товар, котрий виражає свою вартість в іншому^ товарі, знаходиться у *відносній формі* вартості. А товар, що є засобом для вираження вартості іншого товару, знаходиться в *еквівалентній формі*. Відносна та еквівалентна форми вартості — єдність протилежностей, які взаємно передбачають і взаємно виключають одна одну. Взаємно передбачають, оскільки відносна форма вартості є такою лише щодо еквівалентної і навпаки. Взаємно виключають, бо якщо товар перебуває у відносній формі вартості, він не може одночасно перебувати в еквівалентній і навпаки.

У співвідношенні відносної та еквівалентної форм вартості містяться протиріччя, які розвиваються і розв'язуються разом із розвитком обміну і виникненням грошей. Еквівалентна форма з самого початку має особливості, розвиток яких дозволяє товару-еквіваленту стати грошима. *Перша особливість* полягає в тому, що споживча вартість товару-еквівалента слугує формою відображення своєї протилежності — вартості. У рівнянні обміну $1 \text{ костюм} = 2 \text{ парам чобіт чоботи}$ служать еквівалентом і

визначають вартість костюма: один костюм коштує двох пар чобіт. Однак чоботи безпосередньо є споживчою вартістю, а не вартістю, тобто корисною річчю, а не суспільною працею, хоча уречевлена праця, звичайно ж, закладена у чоботях. Це й означає, що чоботи, тобто споживча

вартість, є лише зовнішньою формою, в якій прояв-ляється вартість. Друга особливість, що впливає з першої, є те, що конкретна праця, витрачена на виробництво товару-еквівалента, слугує формою прояву абстрактної праці. Нарешті, третя особливість полягає в тому, що приватна праця, витрачена на виробництво товару, вартість якого виражена в еквівалентній формі, виступає засобом вираження своєї протилежності — безпосередньо суспільної праці. Такий взаємозв'язок ґрунтується на тому, що приватна праця представлена конкретною працею, яка створює споживчі вартості, а суспільна праця виявляється в абстрактній праці, яка створює вартість.

Із розвитком обміну на зміну простій, одиничній, або випадковій формі вартості приходять повна, або розгорнута, форма. Повна, або розгорнута, форма вартості така:

= Утовару B

= Z товару C

X товару A = M товару!)

= N товару E тощо.

Тут товар A стоїть у відносній формі, а всі інші товари—в еквівалентній. Хоча такий ступінь є розвинені-шим, порівнянно з попереднім, він має недоліки, що проявляються в труднощах обміну. Уявимо, що ми маємо товар L і бажаємо обміняти його на товар B . Але власнику товару B товар L не потрібен, він хоче, наприклад, товар C . Тоді нам прийдеться спочатку обміняти товар A на товар C , а потім на B . Однак може статися, що товар A не знадобиться також і власнику товару

С. Це призведе до виникнення додаткової ланки в обміні тощо.

Труднощі зникають, якщо роль товару-еквівалента закріплюється за одним товаром, який усі приймають в процесі обміну. Це є перехід до загальної форми вартості. Загальна форма вартості:

X товару $A = m$
 Y товару $B = \dots$ $г$
 $\dots$ N товару E
 Z товари $C =$
 M товару $D =$
 тощо

На такому ступені розвитку обміну всі товари отримують єдину форму вираження вартості. У різних країнах на різних етапах розвитку роль загального еквівалента виконували різноманітні товари, характерні для тієї чи іншої місцевості: сіль, чай, худоба та ін. Однак і ця форма еквівалента має недоліки, які долаються в ході виникнення й розвитку грошей.

Товар, який претендує на роль загального еквівалента, має бути *однорідним* і *легко ділитися*. Хутра і худоба, наприклад, таких якостей не мають. Худоба до того ж може втратити споживчу вартість і вартість внаслідок хвороби або смерті. Отже, товар-еквівалент повинен мати властивість *збереження*. Крім того, необхідною якістю його є *портативність*, тобто у невеликій кількості товару-еквівалента мають бути втілені великі витрати праці, інакше ускладнюється обмін великих партій дорогих товарів.

Усі такі властивості мають благородні метали, особливо золото. Саме за золотом історично закріпилася роль загального еквівалента. Разом із цим утвердилася грошово-товарна форма вартості.

Вона має такий вигляд:

X товару $A =$

$У$ товару B ЛГ товару D де D -грошовий

товару C товар, роль якого закріпилася

M товару E = за золотом

тощо

Грошово-товарна форма є тією ж самою загальною, що відрізняється лише видом товарного тіла еквівалента. Тому логічно грошово-товарна форма виступає як внутрішній момент і ступінь розвитку самої загальної форми вартості. Первісно золото та інші благородні метали при обміні зважувалися, поділялися на певні шматки тощо. Така практика в місцях з нерозвиненою торгівлею існувала дуже довго. У 60-х роках XIX століття такий обмін можна було спостерігати, наприклад, у Бірмі. «Коли в Бірмі ідуть на ринок, то беруть шматки срібла, молоток, різець, ваги та гирі. Скільки коштують ці горщики?» — запитує покупець. «Покажіть мені ваші гроші», — відповідає купець і визначає, дивлячись на їх зовнішній вигляд, ту чи іншу ціну відомою вагою грошей. Торговець дає вам маленьке ковадло, і ви відокремлюєте стільки, скільки потрібно, срібла. Потім зважуєте на власних вагах відбитий шматок, тому що вагам торговця довіряти не можна, і додаєте або віднімаєте, доки не отримаєте потрібної ваги»*. Цей первісний ступінь грошової форми вартості[^] називається *грошово-металевим*. Однак незручності, пов'язані з розподілом і втратою частини металу, визначенням його проби, зумовлюють в міру розвитку обміну необхідність фіксації ваги і проби. Поступово здійснюється перехід до грошово-зливкової форми. Зливки — той самий шматок грошового металу, але оформлений і визначений за вагою і пробєю.

Подальший розвиток грошово-зливкової форми вартості призводить до виникнення *грошово-монетної форми*.

*Соболевский В.И. Благородные металлы. Золото.— М., 1970, с 17.

Монета з'являється як розвинена форма зливки і спочатку відрізняється від нього лише зовні. Однак за зовнішнім переходом від однієї форми грошового товару до іншої ховається більш глибоке розходження. Воно пов'язане з тим, що повноцінна монета (наприклад, золото)'— це не тільки

товар, що відіграє роль загального еквівалента, а й знак грошей. У монеті не тільки міститься певна кількість грошей, але вона ще й позначена на ній. З погляду міри вартості позначення виступає як чисто технічна операція. Однак гроші функціонують не тільки як міра вартості, але і як засіб обігу.

Для виконання функції засобу обігу; на відміну від функції міри вартості, важливо не те, що гроші вимірюють вартість, а те, що вони опосередковують рух товарів. Отже, для грошей як засобу обігу їх власний вартісний зміст не має значення. Тому можливе відокремлення грошей як засобу обігу від грошей як реального грошового товару. В обігу можуть знаходитися не реальні гроші, а їхні знаки. Але для того, щоб грошовий знак міг відокремитися від реальних грошей, треба, аби він спочатку на них з'явився. Виникнення монети і фіксує цей момент. З одного боку, повноцінна монета — не знак, а реальні гроші, з іншого, — реальні гроші виступають як грошовий знак. Монета являє собою безпосередню єдність грошового знаку і реальних грошей. Вона репрезентує вищий історичний пункт розвитку реального змісту грошей. Весь подальший рух є низхідною лінією розвитку реальних грошей. Знак сам по собі є зовнішнім щодо позначувано-го ним змісту. Тому зміст може змінитися, перетворитися на протилежний, а знак залишиться таким самим і позначатиме зовсім інший, ніж спочатку, зміст.

Грошово-монетна форма вартості є зародком *знакової форми вартості*, але власний розвиток знакової форми вартості починається лише з моменту відокремлення грошового знаку від реальних грошей. Першим ступенем знакової форми вартості виступає *монетно-знакова*. Вона має свої етапи розвитку. Перший з них — обіг неповновагих монет, що втратили частину ваги внаслідок природного стирання у процесі обміну. Особливість, через яку неповновага монета в обігу може представляти повновагу, згодом використовується для фальсифікації і випуску неповноцінних монет. На такій основі з'являються монети з неблагородних

металів. У них реальний грошовий зміст уже цілком зник, залишився лише його знак. Проте знак позначає не тільки вартість реальних грошей, а й їхнє тіло. Реальне тіло грошового товару зникло, але його тілесний образ зберігся. Із переходом до паперових грошей зникає і тілесний образ.

Слідом за монетно-знаковою формою вартості з'являється паперово-грошова, — початковий ступінь паперово-кредитної форми вартості. Тут грошовий знак остаточно відокремлюється від реальних грошей, які ним позначаються, і одержує самостійний рух із властивими йому законами. При цьому останні виступають прямою протилежністю законам обігу реальних грошей. Якщо реальні гроші обертаються тому, що мають вартість, то паперові гроші становлять вартість тому, що обертаються. Кількість реальних грошей, необхідних для обігу, залежить від їхньої вартості. А вартість, яку представляють паперові гроші, залежить від їхньої кількості у сфері обігу. Тоді як маса реальних грошей в обігу залежить від рівня товарних цін, рівень цін залежить від маси паперових грошей в обігу.

Якщо монетно-знакова форма вартості є початком утрати реального грошового змісту, то паперово-кредитна форма значно розширює й поглиблює цей процес. Уже паперові гроші містять у собі момент заперечення грошей та їхніх законів, оскільки це вже не гроші у власному розумінні, а лише грошові знаки. Їх реальний грошовий зміст значно втрачається. Він зникає в міру того, як гро-

шові знаки втрачають внутрішню вартість, але зберігається настільки, наскільки залишається зв'язок із рухом реальних грошей та їхніми законами. Подальшим запереченням грошового змісту виступають кредитні гроші. З одного боку, вони заперечують гроші в такій істотній їхній функції, як засіб обігу, оскільки в обмін на товар замість грошей видається боргове зобов'язання, а з іншого

боку, — боргове зобов'язання саме починає обертатися. На основі вексельного обігу виникає банкнота, яка разом з тим починає

функціонувати як звичайний засіб обігу. Рух кредитних і паперових грошей зливається в єдине ціле. Із припиненням обміну валюти на золото обривається зв'язок реальних грошей з їхніми знаками.

На основі паперово-кредитної форми вартості виникає і розвивається *розрахунково-знакова форма*. Тут за-перечуються не тільки реальні гроші, але й їхні знаки у функції засобу обігу. Розрахункові знаки (чеки, певні види білетів, квитанції та ін.) уже не обертаються і не виступають навіть паперовими грошима, вони стають розрахунковим засобом, посвідченням на одержання грошей, товару, послуги, продукту тощо. При цьому розрахунковий знак не є грошовим знаком, хоча і представляє грошовий знак у тому Чи іншому відношенні суб'єктів економічного процесу. У свою чергу, грошовий знак — це не реальні гроші, а лише їхній представник у процесі обігу. Нарешті, самі гроші представляють вартість у вигляді особливого товару. Тому можна стверджувати, що розрахунковий знак через низку опосередковувань представляє вартість, але лише остільки, оскільки вартість існує в опосередкованих зв'язках. Сам по собі грошовий знак може позначати й зовсім інший зміст.

У сучасних умовах у країнах з розвиненою ринковою економікою широкого поширення набули *кредитні картки*. Це пластикові картки, які використовуються для запису покупок на рахунок людини або фірми, причому даний рахунок має бути оплачений пізніше. У такому випадку продавець отримує свої гроші відразу, а покупець одержує банківський кредит на суму покупки. Кредитна картка поєднує платіжно-розрахункову і кредитні функції^ є іменною і не обертається. Набувають розвитку також *дебетні картки*. Вони виконують ті самі функції, що й кредитні, але, крім того, дозволяють вносити гроші на рахунок їхнього власника. Сфера застосування дебет-них карток поки ще не дуже поширена, але активно розвивається.

У розрахунково-знаковій формі вартості ідеалізація грошей сягає до свого

крайнього пункту. У паперових грошах реальних грошей уже немає, але сам знак цілком матеріальний, бо має переходити з рук у руки. На відміну від нього розрахунковий знак не обертається, тому для нього матеріальне буття — несуттєва зовнішня форма, яку він у своєму розвитку врешті-решт скидає. На такій основі здійснюється перехід до ідеальної форми вартості. Сюди належать безготівковий розрахунок, повідомлені платежі, платежі по телефону, система електронних розрахунків та ін. Тут усувається вже будь-який реальний рух не тільки грошей, а й їхніх знаків. Гроші як реальність зникають, залишається лише їхня ідеальна форма. Але в тій мірі, в якій ідеальна форма втрачає свій реальний грошовий зміст, вона наповнюється іншим змістом.

5.3. Від товарообміну до обміну здібностями

Із розвитком ідеальної форми вартості окремий акт обміну втрачає реальний зміст. Коли, наприклад, покупець купує товар за допомогою кредитної картки або системи електронних розрахунків, то в реальний рух включається лише даний товар. Його вартість символічно переходить із рахунку покупця на рахунок продавця, не спричиняючи руху реальних цінностей (грошей, товару). Отримані ідеальні гроші можуть бути так само витрачені цілком або частково в інший час і в іншому місці на купівлю необхідних товарів. Жодного реального обміну еквівалентів у кожному окремому акті не існує. Більше того, не існує його і в усій «сукупності актів обміну окремого ^індивіда або^економічної особи. Так, індивід може продати всю свою власність і отримати замість неї запис на відповідну суму у своєму рахунку. У такому разі має місце переміщення реальних благ з одних рук в інші. У протилежному ж напрямку жодні блага і реальна вартість не переміщалися. Продавець лише одержав свідоцтво (у вигляді запису на рахунку) про реалізацію вартості, що дає йому право придбати цінності на таку саму суму. Це право надалі може бути використано лише частково або взагалі не використано.

З погляду руху матеріальних благ відбувається повернення на новій основі до первісної замкнутої, або внутрішньої, форми натурального обміну, коли одні матеріальні блага обмінювалися у будь-яких пропорціях на інші. Але якщо на світанні людської історії право на привласнення продуктів інших індивідів давала сама належність до общини, то тепер таке право представлене спеціальним свідоцтвом, яке індивід отримує за умови доставки ним на ринок вартості, не меншої від вартості благ, які він збирається придбати. Однак сам вартісний рух уже згорнутий та ідеалізований. *Вартість і обмін еквівалентів* у кожному окремому акті існують лише *ідеально*, що суперечить власному змісту понять, які мають відображати певну реальність. Тут має місце діалектичний процес зняття вартісного змісту. Вартість водночас зберігається і зникає. Зникає як реальний закон, що регулює обмін товару на товар, але зберігається як ідеальний принцип обміну.

Якщо вартісні відносини устанавлюються через розвиток товарного обміну і виникнення внаслідок цього грошей, то втрата вартісного змісту здійснюється у зворотному порядку. Спочатку з обігу зникає реальний товар, який відіграє роль загального еквівалента (гроші), зникає реальне грошове втілення вартості, але вартість, ще не втрачає свого товарного буття, бо зберігається обмін товарів, лише ідеально опосередкований грошима. *Якщо в кожному акті зник реальний обмін еквівалентів, то вся товарна маса в певному розумінні являє собою нібито гігантський, розподілений у різних місцях товарний склад, з якого люди одержують необхідні матеріальні блага за спеціальними свідоцтвами (кредитними, дебетними картками, записами на рахунках), які засвідчують, що вони внесли до загального складу певну вартість.* Єдиною причиною, яка зберігає принцип (хоча вже тільки ідеально) еквівалентності обміну і вартості, є економічна відокремленість виробників і заснована на ній приватна власність. Економічна відокремленість виробників і приватна власність зберігають економічний зміст у тій мірі, у якій залишається

визначальна роль матеріального багатства в житті людини. Із зростанням ролі нематеріального багатства, знань, ідей, здібностей тощо вони втрачають своє економічне значення. Якщо втрачається сенс відокремленого відтворення багатства в кожній окремій господарській ланці, то зникає необхідність у будь-якій (у тому числі й ідеальній) еквівалентності.

Однак, якщо спробувати штучно усунути межі економічної відокремленості та приватну власність і формально ввести суспільну власність на такому реальному рівні розвитку виробництва й обміну, за якого ще не досягнуто ідеальної форми вартості, то неминуче виникне необхідність у використанні товарних зв'язків і еквівалентності всередині суспільної власності, що, звичайно, буде суперечити її власному змісту і спричинить складні історичні колізії й деформації.

Ідеальна форма вартості є запереченням вартості і товарного обміну на власній основі. Але товарообмін — лише один із історичних щаблів розвитку обміну. Він прийшов на зміну натуральному обміну і, у свою чергу, має бути заміненим вищою формою. Такою формою є працеобмін, що також має свої щаблі розвитку.

Кожна історична форма обміну відповідає своєму рівню розвитку продуктивних сил і усупільнення виробництва. У процесі капіталістичного суспільства та його продуктивних сил зростає значення всезагальної праці, яку визначають наукова організація праці, винаходи, відкриття та ін. Істинно всезагальна праця не може стати джерелом вартості, бо її продукт не являє собою уречевлення витрат праці. Так, винахід чи відкриття репрезентують, насамперед, ідею, що виступає продуктом ідеальної діяльності. А в ідеальній діяльності не може уречевлюватися, матеріалізуватися праця. Тому ця діяльність не може в принципі створювати вартість, хоча її продукт в умовах ринкового господарства може мати ціну. Продукти ідеальної і всезагальної діяльності можуть мати " ціни, ніяк не пов'язані з витратами праці на їхнє виробництво. Великі прибутки, які, наприклад, приніс у свій час кубик

Рубіка його автору і державі, ніяк не пов'язані з витратами праці на цей винахід.

Оплата працівників всезагальної праці в сучасних умовах, навіть у країнах із ринковою економікою, перестає регулюватися вартістю робочої сили, якщо навіть формально використовується наймана праця. Так, праця вчених, видатних інженерів, менеджерів, конструкторів, акторів, спортсменів високого рівня тощо, приносить їм доходи, які виходять далеко за межі відтворення їхньої робочої сили. Підрив вартісно-еквівалентних основ відтворення робочої сили призводить до втрати її товарного характеру. В обмін дедалі більше вступає не робоча сила як товар, а сама праця, що може продаватися тільки у ^юрмі діяльності. Хоча в умовах сучасного західного капіталістичного суспільства вартісні принципи товару робоча сила розмиваються, *визначальне значення все ж таки належить товарообміну, а не працеобміну*. Праце-обмін як істотна характеристика способу виробництва утверджується тільки у посткапіталістичному і постінду-стріальному суспільстві. Але якщо працеобмін приходить на зміну товарообміну не відразу, то спочатку і зміст товарообміну долається лише частково. Такій формі відповідає обмін праці на товар. У міру подолання вартісно-еквівалентного змісту шміну здійснюється перехід до обміну праці на продукт, який не набуває більше товарної форми. Це другий ступінь працеобміну, який, розвиваючись, переходить у третій — обмін праці на працю. Це найрозвиненіша форма працеобміну, адекватна його сутності. Якщо основним законом товарообміну є вартість, то законом працеобміну — розподіл за працею.

Остаточне устанавлення працеобміну передбачає такий розвиток продуктивних сил, змісту і характеру праці, за якого трудова діяльність стає домінуючим інтересом працівників, головною справою їх життя (як немасове явище, це можливо і на сучасному ступені розвитку). Таке становище досягається лише тоді, коли людину перестає гнітити потреба у

щоденному зароблянні засобів матеріального існування, коли забезпечення нормального матеріального добробуту стає такою ж простою і доступною усім річчю, як, наприклад, забезпечення хлібом в економічно розвинених країнах. Колись добування їжі було "головним заняттям і безпосередньою метою діяльності людини. В сучасних умовах у розвинених країнах це лише підпорядкований момент, природна умова для розв'язання інших більш складних і високих життєвих задач. Так само як суспільство починає оцінювати людину не за тим, оскільки вона має грошей і матеріальних благ, а за її діяльністю, так і вона починає ставитися до себе та до інших людей. Якщо на попередніх етапах історичного розвитку люди були зацікавлені, насамперед, у матеріальних благах та їхньому обміні, і лише через такий обмін здійснювався обмін діяльністю, то на вищому ступені розвитку обмін результатами праці існує як необхідна передумова, що відіграє певну роль у житті людини, але не становить для неї визначального інтересу. Інтерес полягає у самій трудовій діяльності. Вона є головним багатством і предметом обміну.

Хоча названий історичний ступінь — значною мірою справа майбутнього, окремі приклади подібних відносин різного типу існують і у сьогоденні. Те, яким чином вартість стає метою людської діяльності, не потребує пояснень. Цей процес добре описано в науковій і художній літературі. Класичне зображення його маємо у «Капіталі» Карла Маркса. Усвідомлення того, що трудова діяльність підпорядкована отриманню матеріальних благ, також не викликає труднощів, оскільки даний момент досить широко представлений у сучасній дійсності.

Його відмінність полягає в тому, що метою стає не гранично абстрактне багатство (гроші), для якого не має значення власне людські потреби (хоча воно і здатне перетворюватися в будь-який товар), а більш конкретне, представлене предметами, які задовольняють ті чи інші потреби. Субординацію відносин у такій ситуації можна пояснити на прикладі сучасної людини, яка вирішила купити автомобіль, але не має змоги (це

істотно важливо) зробити це відразу, без будь-яких ускладнень. Її робота, накопичення грошей, відмова від задоволення інших потреб - усе підпорядковано одержанню конкретного матеріального блага. Вартісна форма при цьому відіграє уже підпорядковану роль.

Визначну роль моменту діяльності (праці) можна проілюструвати на прикладі роботи фахівця високого рівня (інженера, дослідника та ін.), для якого його діяльність є головною справою життя. Звичайно, він одержує і гроші, і матеріальні блага, але не вони визначають головну життєву домінанту і мету його діяльності. Заради своєї роботи людина може поступитися і матеріальним благополуччям і різнобічністю власного розвитку (фахівець може бути недостатньо розвиненим естетично або етично). Такий ступінь розвитку особистості перевершує той, який існує за панування вартісної і предметної форм суспільних відносин. Однак він також обмежений, оскільки людина залишається підпорядкованою своїй діяльності. І хоча така мотивація відрізняється від підпорядкування грошам чи матеріальним благам, однак певна однобічність людини усе ще зберігається. І тільки тоді, коли головним інтересом людини стануть не гроші і матеріальні блага, і навіть не діяльність, а сама людина, всебічний розвиток її здібностей, тільки тоді буде остаточно переборений однобічний і устанеться цілісний характер людського існування. Тоді на зміну працеобміну прийде обмін здібностями. Трудова діяльність із визначальної мети перетвориться на засіб обміну здібностями, як головним соціальним багатством людини й суспільства.

Відомо, що кожен спосіб виробництва має свій специфічний об'єкт власності, що визначає головний зміст суспільного багатства. При первісному ладі таким багатством були відносини спільності праці, що дозволяли вижити людині, бо, залишаючись самотійною вона була приречена на загибель. При рабовласництві головним багатством був раб, при феодалізмі — земля, при капіталізмі — гроші. Нарешті, тепер у

розвинених країнах головним багатством стають здібності людини. Економічні відносини і боротьба виникають, насамперед, із приводу головного об'єкта багатства суспільства. При первісному ладі становище людини визначалося її місцем у трудовій спільноті. В умовах рабовласництва відбувалася боротьба за рабів, при феодализмі — за землю, при капіталізмі — за гроші. У посткапіталістичному і постіндустріальному суспільстві відносини виникають навколо здібностей, привласнення яких становить головний зміст істинно людської власності і є ключем до інших форм багатства. Переходом від працеобміну до обміну здібностями остаточно завершується розвиток різних форм продуктообміну і утверджується принципово нова історична форма обміну.

5.4. Логіко-історична схема розвитку форм обміну

Процес історичного розвитку форм обміну є логічним відображенням закономірного руху, фіксує реальні історичні переходи. Інакше кажучи, у цьому процесі реалізується єдність логічного та історичного. Узагальнено його можна представити у вигляді логіко-історичної схеми:

I. Обмін діяльністю.

II. Продуктообмін.

1. Натуральний обмін (нееквівалентний):

- 1) замкнута, або внутрішня, форма;
- 2) розірвана, або зовнішня, форма;
- 3) відокремлена форма.

2. Товарообмін (еквівалентний за вартістю):

- 1) проста, одинична, або випадкова, форма вартості;
- 2) повна, або розгорнута, форма вартості;
- 3) загальна форма вартості.

А. Грошово-товарна форма:

- а) грошово-металева;
- б) грошово-зливкова;

с) грошово-монетна;

В. Знакова форма:

а) монетно-знакова;

б) паперово-кредитна;

с) розрахунково-знакова.

С. Ідеальна форма вартості. 3. Працеобмін (еквівалентний за працею):

1) обмін праці на товар;

2) обмін праці на продукт;

3) обмін праці на працю. III. Обмін здібностей.

Кожна з цих форм стверджується лише тоді, коли вичерпує свій зміст попередня. Так, перехід до працеобміну передбачає вичерпування вартісно-еквівалентних зв'язків і соціалізацію виробництва. Спроба ж соціалістичних перетворень у СРСР не спиралася на розвинені матеріальні передумови. Форма працеобміну була накладена на різні рівні усупільнення виробництва, що об'єктивно відповідали досить широкому історичному діапазону форм обміну, — від натуральних зв'язків і до паперово-кредитної і розрахунково-знакової форм вартості. Але навіть останні не були цілком адекватними працеобміну. Накладення вищої форми обміну на неадекватний їй зміст, по-перше, призвело до порушення вартісного механізму досягнення пропорційності (через відхилення від неї) і зробило можливим тривалий диспропорційний розвиток, який, однак, не міг бути нескінченним і загрожував глибокими кризовими явищами. По-друге, це позбавило безпосередніх виробників активних економічних стимулів до розвитку продуктивних сил і врешті-решт спричинило тривалий застій. По-третє, це призвело до формального нівелювання економічного становища різних груп населення без урахування їхнього місця і ролі в реальному процесі поділу праці й усупільнення виробництва. Але оскільки таке нівелювання здійснювалося не на економічній, а на формальній, адміністративній основі,

то воно створило умови для того, щоб суб'єкти адміністративної системи зайняли привілейоване економічне становище.

Накладення форми працеобміну на неадекватний йому рівень усупільнення виробництва зумовило виникнення системи перекручених економічних форм, про що свідчили, наприклад, валова орієнтація, витратний характер економіки, що суперечить самій її сутності, існуючі тоді форми зв'язку між податками і цінами та ін. Ці перекручені форми стали необхідними опосередковуючими ланками між реальним змістом та неадекватними йому формами економічних відносин.

У сучасних умовах в Україні необхідно знайти для кожного з рівнів розвитку виробництва відповідну форму обміну, починаючи з форм, що обслуговують звичайні вартісно-еквівалентні зв'язки, і закінчуючи розвитком форм — реального працеобміну. До того ж кризові явища в економіці України відновили форми обміну, які, здавалося б, уже назавжди відійшли в минуле: тракторний завод, наприклад, обмінює свою продукцію безпосередньо на сільськогосподарські продукти для своїх працівників, на метал тощо. Тому в сучасних умовах створилась унікальна ситуація, коли існує весь спектр історичних форм обміну, — від найдавніших (працівники промислових підприємств вирощують у підсобному господарстві сільськогосподарську продукцію, яку потім розподіляють між собою, що відповідає трохи модернізованій замкнутій формі натурального обміну) до найсучасніших (Україна прийняла спеціальне рішення про розвиток електронної системи розрахунків).

Запитання для повторення

Які основні форми продуктообміну?

Як співвідносяться між собою основні етапи розвитку форм обміну з історичними ступенями розвитку суспільного виробництва?

Чому в умовах товарного виробництва форми товарообміну збігаються з формами вартості?

Глава 6

ЧИННИКИ, ПРОЦЕС І РЕЗУЛЬТАТИ ВИРОБНИЦТВА

6.1. Виробництво

Життєдіяльність людини відрізняється широтою й різноманітністю дій, вчинків, проявів. Вона становить предмет дослідження різних наук — біології, історії, логіки, філософії та ін. Особливе місце посідає діяльність людей, спрямована на перетворення речовини природи для задоволення своїх матеріальних потреб — у їжі, одязі, житлі. Незаперечною істиною є твердження про те, що виробництво матеріальних благ — основа життя людини. Але в готовому вигляді людина не одержує матеріальні блага і тому мусить пристосовувати, видозмінювати речовину природи для своїх потреб. Цей вид занять людини називається *господарською діяльністю*, що досліджується економічними науками, і, насамперед, економічною теорією. Через те що людина, видозмінюючи речовину природи для своїх потреб, робить це не сама, а у взаємодії з іншими людьми, процес виробництва — це завжди процес суспільний. Навіть чисто лабораторний приклад — діяльність героя Даніеля Дефо, є некоректним, бо Робін-зон Крузо, взаємодіючи з природою, використовував увесь досвід людства, у тому числі виробничий.

Процес виробництва у суспільстві здійснюється в системі розподілу праці, де кожна людина чи соціальна група спеціалізується на виконанні якогось одного виду діяльності, виробляючи обмежений набір продуктів. Для задоволення своїх потреб вона вступає у взаємовідносини з іншими людьми, обмінюючись з ними своєю діяльністю та її результатами, тобто виробленими продуктами і послугами.

Отже, діяльність людини виходить за межі лише виробничої. Вона включає й інші види. В економічній теорії прийнято розрізняти чотири стадії господарської діяльності — виробництво, розподіл, обмін і

споживання. Варто зазначити, що слово «економіка» не завжди має

ідентичний зміст. В одному випадку це поняття ототожнюється з виробничою діяльністю людини, в іншому — з ринковими відносинами, тобто відносинами обміну. Деякі дослідники вважають, що виробництво, засноване на насильстві, тобто на позаекономічному примусі, не виступає категорією економічною. Це твердження не є незаперечним. Альфред Маршалл вважав економічною таку працю, котра має на меті одержання корисного результату, незалежно від того, у яких конкретних умовах він реалізується. Іноді критерієм економічного називають проблему вибору в умовах обмеженості ресурсів та можливості їхнього альтернативного використання. Манна небесна, хоч і обмежена, не має економічного аспекту, оскільки ні обміняти, ні відкласти її на користь іншого продукту не можна, — зауважує Лайонел Роббінс. «Нас вигнали з раю, ми позбавлені вічного життя і необмежених благ. Якщо ми щось вибираємо, ми змушені відмовитися від інших благ, від яких в інших умовах ми б не відмовились. Рідкість засобів — це універсальний засіб середовища мешкання людини».

6.2. Чинники виробництва: способи їхнього з'єднання

Процес виробництва пропонує, принаймні, три умови: хто буде робити, з чого і за допомогою яких засобів. Тому основні чинники виробництва — праця, земля, капітал — завжди глибоко досліджувалися економічною наукою.

Праця — це доцільна діяльність людини, спрямована на перетворення речовини природи з метою задоволення своїх потреб. Інакше кажучи, мета праці — одержання конкретного результату — продукту чи послуги. Отже, продуктивною працею, на думку Альфреда Маршалла, можна назвати будь-яку працю, за винятком тієї, котра не досягає поставленої мети, а отже, й не створює жодної корисності. Людина, що здійснює працю, — це робоча сила, тобто сукупність інтелектуальних, фізичних і духовних

здібностей, що реалізуються в процесі виробництва певних корисностей.

Робоча сила — найактивніший і найдинамічніший чинник виробництва. Сама досконала система машин, рідкі земельні ресурси залишаються потенційними чинниками, поки їх не пустить у хід людина. Чудеса, що їх роблять сучасні засоби далекого зв'язку, комп'ютерні системи, за допомогою яких люди розв'язують унікальні наукові фундаментальні та прикладні задачі, використання персональних комп'ютерів у побутових цілях — усе це наслідок програм, розроблених людиною і закладених у сучасні машини. Без людської праці, що одухотворяє, вони залишаться незатребуваними, не працюватимуть і не нагодують людей. Тільки творча, інтелектуальна і фізична праця здатна перетворити їх на засоби створення матеріальних благ і послуг.

Разом із тим робоча сила — особистий чинник виробництва, ефективний лише у сукупності з речовинними чинниками — предметами та засобами праці. Предмет праці — це, насамперед, речовина природи, на яку спрямована праця людини. Особливе місце тут посідає земля. Земля — головний засіб виробництва в сільському господарстві, комора корисних копалин для людей, джерело життя усього живого на планеті. Можна стверджувати, що у певному сенсі існують лише два чинники виробництва — природа і людина.

Інший речовинний чинник виробництва — засоби праці, то, чим людина діє на предмети праці. Головне місце серед засобів праці посідають знаряддя праці — сучасні верстати, машини, устаткування та їхні системи. Речовинні чинники прийнято називати *засобами виробництва*, а разом із робочою силою — *продуктивними силами суспільства*. Життєдіяльність людей завжди, і особливо в сучасних умовах, відбувається в процесі розподілу праці та її кооперації. Без тісної взаємодії людей різних професій у рамках національного господарства, без міжнародної економічної інтеграції, що дедалі більше поглиблюється, сучасна економіка не може більш-менш ефективно розвиватися. Внаслідок поглибленої економічної взаємодії,

формується певний тип виробничих відносин між людьми.

Сама марксистська констатація способу виробництва як єдності продуктивних сил і виробничих відносин навряд чи є уразливою для серйозної критики. Звичайно, якщо абстрагуватися при цьому від пріоритету класового підходу і політичних висновків, що випливають із концепції Карла Маркса. У сучасних умовах, коли людина усвідомила себе і своє життя як космічне явище, творцем і суб'єктом ноосфери — сфери розуму, загальнолюдські цінності висуваються на перший план, стають визначальними, як і проблеми, рішення яких можливе лише зусиллями усього світового товариства. Це глобальні загальнолюдські проблеми — збереження середовища проживання людини, забезпечення людей продовольством, енергією, сировиною, раціональне освоєння ресурсів землі, Світового океану, космосу.

Чинники виробництва в умовах-певної економічної системи набувають специфічної економічної форми. Характер поєднання речовинних і особистих чинників у різних економічних системах має свої особливості. Вирішальну роль відіграє власність на засоби виробництва. Коли засоби виробництва належать безпосередньому виробнику, характер поєднання речовинного й особистого чинників є прямим, безпосереднім. Якщо ж робоча сила позбавлена засобів виробництва, то характер поєднання інший. І тут можливі два варіанти — насильство та інтерес. Насильство властиве епосі рабовласництва та тоталітарним режимам, а інтерес — договірній чи ринковій системі. У ринковій системі робоча сила, засоби виробництва перетворюються на об'єкт купівлі-продажу, тобто на капітал. В економічній теорії категорія «*капітал*» посідає особливе місце, тому дискусії про її природу не припиняються уже не одне століття. Марксизм розглядав капітал із класових позицій як вартість, що створює для капіталіста додаткову вартість. Додаткова вартість — результат неоплаченої і привласненої праці найманих робітників. Капітал у марксистській інтерпретації — економічна категорія, що виражає історично

визначені суспільно-виробничі відносини між класом капіталістів і найманою робочою силою. Речовинні чинники виробництва, як і робоча сила, лише в умовах капіталістичної власності перетворюються на капітал, оскільки виражають відносини експлуатації і

гноблення у класово-антагоністичному суспільстві. Характер поєднання цих чинників тут — економічний примус, що лише зовні нагадує відносини рівних товаровласників.

По-іншому розглядають сутність капіталу інші економічні школи. Найчастіше капітал вважають позаісто-ричною категорією. Давид Рикардо називав капіталом знаряддя первісного мисливця. На думку Адама Сміта, втіленням капіталу є майно, з якого його власник розраховує вилучити дохід. Жан Батист Сей, розвиваючи ідеї Адама Сміта про сутність капіталу, розглядав працю, землю і капітал як самостійні джерела доходів відповідних класів при капіталізмі. Альфред Маршалл відносив до капіталу весь «накопичений запас засобів для виробництва матеріальних благ і для досягнення тих вигод, що звичайно вважаються частиною доходу». Він стверджував, що «значну частину капіталу складають знання й органі-зація, причому одна частина знаходиться у приватній власності, а інша — ні». Зайве наводити тут точки зору інших економістів — Джона Кларка, Джона Дьюї, Пола Самуельсона, оскільки їхня інтерпретація капіталу, відрізняючись деталями, загалом збігається з наведеними вище концепіями.

Необхідно згадати концепцію «людського капіталу», що набуває виняткової актуальності саме тепер в умовах підвищення ролі інтелектуальної праці в сучасному виробництві. Ця концепція — розвиток ідеї Альфреда Маршала про роль знання як втілення значної частини капіталу. Інтелект, знання, високий професійний рівень — це накопичений «людський капітал», що, реалізуючись у повсякденній діяльності людей, забезпечує їм одержання вищого доходу. Тому вкладення коштів у освіту, науку, культуру — це інвестиції в «людський капітал», як головний двигун

науково-технічного прогресу. Було б дуже добре, якби в Україні не тільки економісти, а й політики зрозуміли цю істину. В іншому разі, збідніння «людського капіталу», а тенденція ця, на жаль, позначилася досить помітно, прирікає Україну на деградацію і застій.

Між тим у постіндустріальному суспільстві інтелект, знання, інформація, породжуючи нові виробничі й соціальні технології, виводять людство на більш високий рівень, вищий ступінь суспільного прогресу.

Поряд із традиційною тріадою чинників, варто назвати інформацію, а також науку, яка стала безпосередньою продуктивною силою. Сучасні засоби виробництва — це накопичені знання, упередметнена інформація. Бурхливий розвиток інформатики, що поєднує процеси створення, передачі, збереження й використання інформації, розвиток засобів глобального зв'язку через систему «Інтернет», нові інформаційні технології (ще вчора вони здавалися фантастикою, а в сучасних умовах є реальною дійсністю постіндустріальних країн) — усі ці чинники стали могутнім каталізатором прогресу суспільства.

При розгляді чинників виробництва не був названий ще один, котрий в економічній літературі радянського періоду не тільки не згадувався як такий, але й піддавався всілякій огуді. Йдеться про *підприємництво, специфічний вид творчої праці у сфері господарської діяльності*. Підприємництво — самостійна ініціативна діяльність громадян і юридичних осіб, спрямована на одержання прибутку, здійснювана на свій ризик і під майнову відповідальність. *Підприємець — людина, яка має унікальні здібності і якості, що реалізуються в господарській діяльності*. Підприємець — лідер, організатор, новатор. Це людина, яка генерує нові ідеї, націлена на інновації, здатна визначити і сформулювати мету, згуртувати колектив, направити його на вирішення поставлених завдань. Воля і наполегливість — невід'ємні риси справжнього підприємця, відповідальність за прийняте

рішення — його важлива якість. Йому властива здатність до ризику, прагнення забезпечити прибуток фірмі, він схожий з тими, кого називають бізнесменами. Однак підприємець — це ринкове явище вищого якісного рівня. Відомий економіст і соціолог Йозеф Шумпетер вважав, що прибуток для підприємця — лише символ успіху. Головне для нього вступити на незвіданий шлях, де закінчується звичний порядок.

Підприємництво — це життєвий стрижень, «стан душі», покликання, притаманне лише обраним. Процес виробництва ефективний, якщо організована взаємодія усіх чинників, що доповнюють і заміняють один одного у визначених комбінаціях. Підприємець не тільки поєднує чинники виробництва, але й знаходить їх ефективну комбінацію, спираючись при цьому на «людський капітал» — ресурс унікальної якості. Керівник, який не здатний створити команду, надихнути людей стимулами, не обов'язково лише матеріальними, ніколи не доб'ється успіху. Україна ще має знайти підприємців, талант і воля яких, помножені на зусилля усього народу, приведуть країну до економічного процвітання.

Як домогтися найкращої комбінації чинників, як визначити ефективність того чи іншого чинника у загальному обсязі вироблених благ? З цією метою використовується виробнича функція, що відбиває кількісну залежність між отриманим обсягом виробництва і застосовуваними виробничими чинниками. Її можна навести так:

$$Q = F(a_1, a_2, a_3, \dots, a_n),$$

де Q - обсяг виробництва продукції; $a_1, a_2, a_3, \dots, a_n$ - чинники виробництва.

Оскільки чинники взаємозамінні, то і на мікро- і на макрорівні можна знайти оптимальне співвідношення між ними.

В економічній літературі відома виробнича функція Дугласа-Кобба, що відбиває залежність обсягу виробництва від комбінації двох чинників — капіталу та праці.

$$Y = F(K, L),$$

де Y — обсяг виробництва; K — капітал; L — праця.

Це статична модель. Вона не відбиває зміни, що відбуваються у сфері виробництва в часі, у тому числі технічний прогрес, удосконалення організації праці й виробництва, якісні зміни у сфері використання робочої сили, підприємницької діяльності та ін.

Виробничу функцію можна перетворити на динамічну модель і виразити формулою

$$Y = F(K, L, E, T),$$

де E — підприємницька здатність; T — чинник часу з урахуванням технічного прогресу.

У теорії і практиці використовуються й інші моделі виробничої функції.

Отже, значення виробничої функції полягає в тому, що вона дає можливість визначити оптимальне поєднання чинників виробництва на підставі різних комбінацій, заснованих на взаємозамінності чинників та можливості їхнього альтернативного використання.

Отже, *виробництво матеріальних благ — основа життя людського суспільства*. Виробництво здійснюється в господарській діяльності людини. Виробнича діяльність припускає розподіл праці, що зумовлює необхідність обміну діяльністю та її результатами між учасниками процесу виробництва. Тому виробництво — процес суспільний. У ньому використовуються такі чинники: праця, земля, капітал, підприємництво, інформація, наука. Характер поєднання чинників буває безпосередній і опосередкований. Безпосередній характер поєднання чинників передбачає приватну (суспільну) власність на засоби виробництва, коли знаряддя праці належать безпосередньому виробнику. У другому випадку, коли засоби виробництва відділені від безпосереднього виробника, по'єднання чинників опосередковане ринковим механізмом.

Виробництво матеріальних благ і послуг здійснюється в умовах обмеженості ресурсів, що зумовлює можливість їхнього альтернативного використання.

6.3. Фундаментальне протиріччя економічного життя: необмежені потреби — обмежені ресурси

Відомий представник економічного лібералізму британської школи Лайонел Чарльз Роббінс не вважав процес економічним, якщо він не передбачає проблему вибору, можливість альтернативи в умовах обмеженості ресурсів. Людина завжди вирішує проблему вибору, жертвуючи одними потребами заради інших.

Потреби людини виступають внутрішніми спонукальними мотивами її діяльності.

Задоволення різноманітних потреб — матеріальних, соціальних і духовних — є кінцевою і вищою метою суспільного виробництва. Незадоволені потреби поряд із інтересами — рушійна сила економічного розвитку. Саме потреби визначають дії, вчинки, життєві настанови людей. Потреби — це усвідомлені потреби чи запити людей, об'єктивно необхідні умови їхнього матеріального, соціального і духовного життя, які мають бути задоволені. Вони мають різні прояви і класифікуються економічною наукою за певними ознаками. Нерідко в основі класифікацій лежать суб'єктивні чинники. Наприклад, важко беззастережно

погодитися з думкою Нассау Вільяма Сеніора про те, що наймогутніша з людських пристрастей — жага привернути увагу до себе, що «приходить до нас уже в колисці і не залишає до могили». Альфред Маршалл називає це твердження напівправдою, бо «бажання догодити власну утробу» не може не бути пріоритетним перед соціальною потребою.

З погляду відтворення життєвих сил і здібностей людини розрізняють фізіологічні (матеріальні), соціальні й інтелектуальні потреби. Існує ієрархія потреб, що розташовуються в порядку їхньої значущості для людей — від найбільш до найменш інтенсивних. Таку класифікацію пропонує американський психолог Абрахам Мас-лоу. Рушійним мотивом є незадоволена потреба. Як тільки задовольняється та чи інша потреба,

Рис. 6.1. Ієрархія потреб за Абрахамом Маслоу

виникає нова вища за неї і т.д. Хоча потреби, що лежать у основі піраміди, називають потребами нижчого порядку, від їхнього задоволення залежить подальше поведіння і мотиви суб'єкта, тобто уся сукупність потреб не тільки субординована, а й взаємозалежна. За певних обставин, на перше місце висуваються то ті, то інші потреби.

У сучасних умовах, коли зневажається суспільний правопорядок, нагальною потребою є потреба безпеки людей. Однак саме різнобічні потреби і розмаїття інтересів характеризують творчу особистість. Потреби індивіда рухливі, вони переміщуються залежно від вікових особливостей людини, у той чи інший бік, тобто не тільки зростають, а й знижуються

(«я теперь скромнее стал в желаньях», — писав поет).

Для людства загалом шкала потреб змінюється лише в одному напрямку - у бік розширення. Це дає підстави вважати безупинне зростання потреб людей об'єктивним економічним законом підвищення потреб. Повне задоволення потреб людини - недосяжна мрія, бо вони завжди випереджають можливості суспільства, відзначаються більшою рухливістю і відсуваються, подібно до обрію, у міру наближення до них. Але головна причина протиріччя між потребами і можливостями їхнього задоволення - обмеженість ресурсів. Необмежені потреби - обмежені ресурси: саме у цьому полягає фундаментальне протиріччя економічного життя.

Об'єктивно, перед людиною завжди стоїть проблема вибору. Доба — 24 години, життя складається з 20-30 тисяч діб. Як розподілити свій час? Скільки відвести на роботу, скільки на дозвілля? Чим пожертвувати? Яким видам діяльності віддати перевагу, а отже, й час? Вибір - це завжди жертва. Від індивіда перейдемо до ринкових суб'єктів — до-могосподарств, фірм, уряду. Вони приймають відповідальні економічні рішення, і проблема вибору для них має першорядне, визначальне значення.

Що виробляти в умовах обмеже них ресурсів і часу? Верстати і машини чи продукти харчування, одяг і взуття? Будувати заводи чи житло? І те і інше, — скаже читач. Так. Але оскільки ресурси обмежені, у яких обсягах виробляти одне, у яких — інше? У які відрізки часу? Жертвувати заради майбутнього благополуччя сучасним рівнем споживання — непопулярна, але необхідна міра. У яких межах? Як виробляти? Ресурси, чинники виробництва у ході економічної еволюції безупинно вдосконалюються, змінюються, розвиваються. На зміну економічній епосі з ручною працею прийшов індустріальний етап, машина замінила ручну працю. У розвинених країнах настала технотронна ера, тобто гостіндустріальна епоха, з'явилися новітні засоби і штучні предмети праці із заздалегідь заданими властивостями, нові технологічні процеси. Тільки високий професійний

рівень людини, озброєної сучасними знаннями, може забезпечити ефективне використання новітньої техніки і технології. Якою має бути комбінація чинників, за якої досягається найвища ефективність — знову постає проблема вибору. Одне з центральних питань — якою ціною виробляти? Йдеться про витрати не тільки і не стільки фірми, скільки суспільства. Маються на увазі екологічні проблеми, збереження середовища проживання людини. Яким видам енергії віддати перевагу? Для України вибір джерел для виробництва електроенергії доволі обмежений. Атомна енергетика чи теплові станції? Вугілля чи газ? Що використовувати як паливо? У будь-якому разі існує реальна загроза середовищу проживання людини, а отже, і їй самій.

Нарешті, для кого робити? У суспільстві завжди існує нерівний доступ до його ресурсів, отже, і до матеріальних та духовних благ. Протиріччя між інтересами соціальних груп і класів, на жаль, — реальна річ. Як розподіляти в таких умовах національний дохід? Зрівняльність — принцип «казарменого соціалізму» прирікає суспільство на деградацію. Майнова нерівність, доведена до межі, — загроза соціальної нестабільності, що закінчується «бунтом безглуздим і нещадним».

Усі наведені питання пов'язані із проблемою обмеженості ресурсів і альтернативних можливостей вибору, що описується кривою виробничих можливостей. Крива відображає різні комбінації обсягів виробництва двох видів товарів при наявних у суспільстві обсягах ресурсів і даному рівні техніко-технологічного розвитку. Графік виробничих можливостей наведено на рис. 6.2.

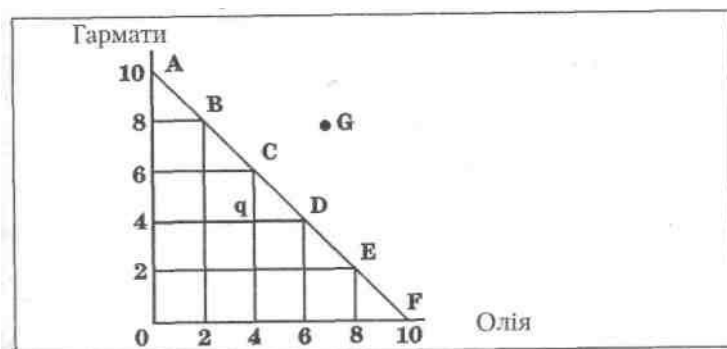

Рис.6.2 Обсяг наявних ресурсів і техніко-технологічний

рівень виробництва в одній із країн дає можливість виробляти протягом року або 10 одиниць військової продукції, або стільки ж споживчих товарів. Чисто абстрактна постановка питання, тому що країна буде шукати найкращі для неї варіанти якихось комбінацій таких видів товару. На наведеному графіку варіанти позначено буквеними значеннями (табл.1).

Таблиця 1

Альтернативні можливості виробництва озброєнь і споживчих товарів (гармати й олія)

Вид	Можливі альтернативи					
	A	B	C	D	E	F
Гармати	10	8	6	4	2	0
Олія	0	2	4	6	8	10

В умовах мілітаризованої економіки кращі варіанти — точки *B* і *C*, альтернативний варіант.— точки *D* і *JF*. Крапка *F* найкраща для добробуту людей. Якщо ж виникає необхідність збільшити обсяг озброєння з двох одиниць до чотирьох, то суспільство, населення змушені сплатити за зміни дві одиниці споживчих товарів. Це завдасть шкоди добробуту людей. А може кращою буде точка *G*? Безумовно, якщо забути про дефіцит ресурсів. Ця точка лежить за межами виробничих можливостей і недосяжна в даних умовах. Точка *q* означає, що наявні ресурси використовуються неефективно.

Застарілі технології зумовлюють значні витрати матеріалів, енергії, праці на одиницю продукції. Тому ефективною може вважатися лише та економіка, яка знаходиться на кривій виробничих можливостей. На наведеному графіку (рис. 6.2) виробничі можливості показані прямою лінією *AF*. Однак реальною, тобто такою, що відображає проблему вибору, буде інша форма лінії, зображена на графіку (рис. 6.3).

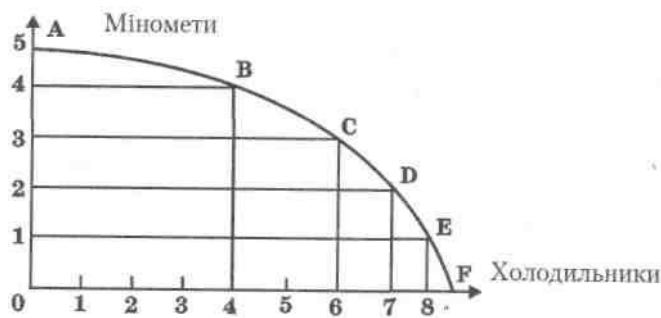

Рис. 6.3 Умовна країна, що має необхідні ресурси, може виробляти або 5 тис. мінометів, або 8 тис. холодильників. Якщо виключити міжнародний розподіл праці (тобто можливість спеціалізуватися на якомусь одному виді продукції), то економіка буде шукати альтернативні варіан-

ти — найоптимальнішу комбінацію. Однак у будь-якому випадку це буде вибір. Збільшити виробництво озброєнь можна лише шляхом скорочення випуску холодильників. Яка ж ціна жертви? Якщо раніше міномети не вироблялися, то випуск першої їх тисячі змусить відмовитися від випуску 200 холодильників. Друга тисяча мінометів потребує відмови від виробництва вже 0,8 тисячі холодильників, а третя ще одної тисячі. Четверта тисяча мінометів обійдеться країні вже у дві тисячі альтернативного товару, а п'ята — у чотири тисячі. Випуск усіх п'яти тисяч мінометів буде коштувати суспільству 8 тис. холодильників. Чим пояснюється така форма кривої виробничих можливостей? Якщо раніше міномети не випускалися, то ресурси — машини, устаткування, робоча сила, у тому числі інженерні кадри, спеціалізувалися на випуску цивільної продукції. Перехід економіки на військові рейки потребує її глибокої модернізації. Ресурси, що використовувалися для випуску холодильників, тільки в результаті перебудови техніко-технологічних процесів, перепідготовки кадрів можна буде використати для виробництва мінометів. Для цього потрібні значні витрати, пов'язані з відмовою від випуску дедалі більшого числа холодильників. Але чому перша тисяча мінометів обходиться дешевше за наступні? Це можна пояснити тим, що

військово-промисловий комплекс для випуску першої тисячі мінометів одержав ресурси, достатні для невеликого обсягу виробництва військової продукції. Наступна мілітаризація економіки потребуватиме дедалі більших матеріальних жертв від суспільства, скорочення виробництва споживчих благ, зниження життєвого рівня.

Чи може крива виробничих можливостей зсуватися праворуч чи ліворуч і в яких випадках? Може, якщо зміниться обсяг ресурсів, у тому числі населення країни, а також техніко-технологічний рівень виробництва.

Відкриття великих родовищ

нафти й газу змістить криву праворуч, виснаження їх — ліворуч (за інших рівних умов). Однак при незмінному обсязі природних ресурсів і навіть їхньому зменшенні крива може переміститися вправо, якщо ефективність використання ресурсів буде значно зростати. А це залежить від рівня техніко-технологічного розвитку країни. При тому ж і навіть меншому обсязі ресурсів передові країни мають економічний потенціал, який значно перевершує досягнутий у слаборозвинених країнах.

Крива виробничих можливостей ілюструє ще одну важливу і суперечливу для суспільства проблему — як поділити наявні ресурси з погляду сучасного рівня споживання і перспектив розвитку економіки країни. Йдеться про те, як при даному обсязі ресурсів створити передумови для подальшого економічного росту, підвищення рівня виробництва і споживання. Це досягається вкладеннями ресурсів у передові галузі виробництва, розвиток науки, освіти, підвищення кваліфікаційного рівня робочої сили. Такі вкладення називаються

інвестиціями. Як і в усьому, тут потрібна міра. Різне скорочення поточного споживання на користь інвестицій настільки ж небажане, як і надмірне

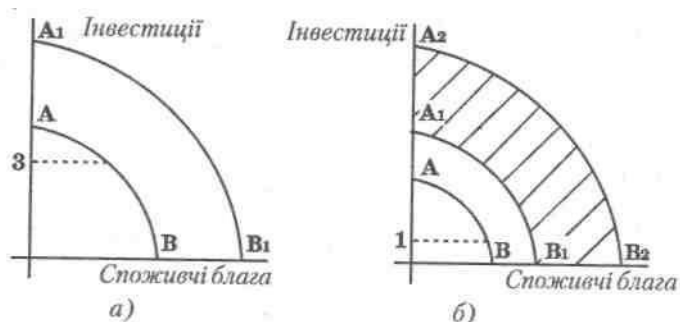

Рис. 6.4

скорочення інвестицій на користь поточного споживання. Рис. 6.4 ілюструє ситуації, пов'язані з різним обсягом інвестиційних ресурсів, витрачених у суспільстві.

На рис. 6.4,а стан економіки відображає крива АВ, витрачається на інвестиції три одиниці ресурсів. У найближчій перспективі крива переміститься вправо (A_1B_1), що означає істотне збільшення економічних можливостей країни. На рис. 6.4,б — ситуація інша. Надання переваги сучасному рівню споживання над перспективним (інвестиції — одна одиниця) перемістить криву АВ тільки в положення A_1B_1 . Якби суспільство потурбувалось про майбутнє, виробничі можливості збільшилися б. Заштрихована частина на рисунку 6.4,б — це ті втрати, які пов'язані з тим, що суспільство віддає перевагу поточному рівню споживання над перспективним.

Підіб'ємо підсумки. Крива виробничих можливостей ілюструє найважливіше протиріччя економічного життя суспільства: необмежені потреби — обмежені ресурси, показує, що проблема вибору — це альтернативні витрати, тобто жертви, яких зазнає суспільство, віддаючи перевагу чомусь одному та відмовляючись від іншого.

Мілітаризація економіки обмежує виробництво споживчих товарів, погіршує умови життя людей.

При незмінному обсязі природних ресурсів крива виробничих можливостей переміститься вправо, якщо ефективність використання ресурсів буде зростати.

Стан економіки, перспективи її розвитку залежать від того, як поділяються ресурси між інвестиціями і сучасним споживанням. Різне скорочення поточного споживання на користь інвестицій настільки ж небажане, як і надмірне скорочення інвестицій на користь поточного споживання.

6.4. Цілі, наслідки та ефективність виробництва

У процесі виробництва люди ставлять певні цілі, прагнуть їх реалізувати і досягти успіху. Зміст цілей залежить від суб'єкта виробничого процесу.

Підприємець, природно, націлений на максимально можливий прибуток, найманий робітник — на одержання заробітної плати тощо. Але у процесі взаємодії різних суб'єктів формується об'єктивна спрямованість суспільного процесу виробництва, що може не збігатися з цілями діючих суб'єктів. Виникають відмінності між безпосередніми та опосередкованими, між основною та підпорядкованою цілями тощо.

Кожен історичний тип суспільного господарства, спосіб виробництва характеризується специфічною метою. Так, виробництво у первісному суспільстві було спрямоване на забезпечення життєдіяльності общини. Ціль рабовласницького господарства — створення додаткового продукту для рабовласників. Панування капіталістичного господарства передбачає підпорядкування виробництва одержанню додаткової вартості. Усе це не суперечить тому, що кінцевою метою суспільства є виробництво суспільного продукту для задоволення потреб членів суспільства. Проте така ціль досягається лише через низку опосередкувань як узагальнений і абстрагований від конкретних механізмів результат. Безпосередня і панівна мета може бути навіть протилежна кінцевій меті. Так, прагнення до вищої прибутковості та використання досягнень науково-технічного прогресу врешті-решт призводить до зниження норми прибутку. Призначена для полегшення праці людини механізація виробництва після впровадження конвейерної системи перетворила людину на механічний придатак до машини. У такому разі вже не машина служить людині, а людина машині.

Основна мета виробництва виражає його сутність. Виникнення і рух продукту в процесі виробництва набуває об'єктивних форм, що відповідають тій чи іншій меті виробництва. Так, частина створеного

продукту в будь-якому суспільстві використовується для відтворення робочої сили виробників. Цю частину називають *необхідним продуктом*. Продукт же, створений понад необхідний, називається *додатковим продуктом*. Відповідно час, витрачений на виробництво необхідного продукту, називається *необхідним робочим часом*, а час, витрачений на створення додаткового продукту, — *додатковим робочим часом*. Природно, існує неробочий та вільний час, певні суспільні механізми перетворення одного в інше тощо. У процесі історичного розвитку змінюються межі необхідного і додаткового продуктів, їхнє співвідношення з необхідним, додатковим та вільним часом.

Тварина взагалі не знає різниці між необхідним та вільним часом. Весь її час виступає як природно-необхідний. Людина, виготовивши знаряддя виробництва, якого немає в природі, вперше виступає вільною від природної необхідності. Тому діяльність людини за родом свого виникнення має вільний характер, а час праці, необхідний для виробництва знаряддя, виступає як перша історична форма вільного часу. Проте в міру того, як людина виділяється із тваринного світу і перетворює власне виробництво матеріальних благ із випадкового акту на необхідну умову виробництва життя, вона перетворює свій вільний час на необхідний. Історично перші форми необхідного і вільного часу життєдіяльності людини збігаються. Поступово разом із розвитком продуктивних сил виникає можливість виробляти необхідні для життя матеріальні блага за менший час, не витрачати на це весь час, вільний від задоволення природних потреб. З'являється особлива частина вільного часу як результат скорочення необхідного. Якщо раніше весь вільний час був необхідним, то тепер вільний час скоротився й утворилась особлива частина вільного часу, що не збігається з необхідним та існує поряд із ним. Однак спочатку час, що вивільнився внаслідок скорочення необхідної праці,

використовується для продовження процесу праці і перетворюється на додатковий час. Додатковий час також виступає суспільно необхідним.

Можна стверджувати, що суспільно необхідний час розпадається на власне необхідний і додатковий, які у своїй сукупності утворюють робочий час.

Поява додаткового часу, праці і продукту створює можливість поділу суспільства на класи і присвоєння чужої праці. Частина суспільства, привласнюючи результати чужої праці, може перетворити весь свій час на вільний. У тій мірі, у якій для однієї частини суспільства час, що вивільнився в результаті розвитку продуктивних сил, перетворюється на додатковий, для іншої частини суспільства створюється вільний час. Таке співвідношення характерне для всіх антагоністичних форм суспільства. Усунення антагоністичної форми розвитку необхідного, додаткового і вільного часу докорінно змінює їхнє співвідношення. У процесі розвитку продуктивних сил, перетворення праці із засобу заробляння грошей та матеріальних благ на засіб самореалізації людини необхідний і вільний час знову з'єднуються на новому витку історичної спіралі. Необхідний, додатковий і вільний час і відповідно праця і продукт аж ніяк не є раз і назавжди даними абстрактно-загальними категоріями. Навпаки, вони розвиваються, змінюють свій конкретно-історичний зміст, зберігаючи первісні якості.

Вільний час — час самореалізації, саморозвитку людини — завжди є ціллю виробництва. Але історично вільний час приймає перетворені форми додаткової праці (відробіткова рента), додаткового продукту (продуктова рента) додаткової вартості тощо, перетворюючи для одних час, що вивільнився, на додатковий і звільняючи інших від необхідного часу праці. Тим самим створюються умови для реалізації кінцевої мети через систему історично змінюваних безпосередніх цілей суб'єктів виробничого процесу. У сучасному ринковому господарстві, на мікрорівні, метою таких суб'єктів як домогосподарства виступає максимізація задоволення потреб, ціль фірми полягає у максимізації прибутку, для держави метою на макрорівні виступає ріст валового національного продукту при його оптимальній структурі та ін. Сутність і цілі

виробництва історично формувалися разом із прогресом суспільства і набували на кожному ступені відповідної форм. Кінцева мета виробництва — задоволення потреб людей. Матеріальним носієм такої мети виступає продукт у вигляді товарів та послуг. їжа, одяг, житло, інші вигляді одиничного продукту — результат окремого процесу праці; сукупність усіх товарів і послуг, вироблених у країні, — результат суспільного процесу виробництва.

Сукупний продукт розглядається економічною теорією з різних позицій, у зв'язку з чим виділяються і різні категорії — сукупний суспільний продукт (ССП), валовий суспільний продукт (ВСП), валовий національний продукт (ВНП), валовий внутрішній продукт (ВВП), національний дохід. Сукупний суспільний продукт — це вся маса матеріальних благ, вироблених у країні за рік. На відміну від недавнього минулого, у наш час він виступає скоріше теоретичною, ніж практичною категорією. І якщо до складу сукупного суспільного продукту включати і виробництво послуг, що поза всяким сумнівом необхідно робити, то структуру сукупного суспільного продукту можна представити трьома підрозділами: по-перше, засоби виробництва; по-друге, предмети споживання; по-третє, послуги. Сукупний суспільний продукт у вартісному вираженні — це *валовий суспільний продукт*. Теоретично така категорія важлива, насамперед, тому, що вона відбиває всі стадії руху суспільного продукту, усю сукупність відтворюваних зв'язків. Однак вона не характеризує кінцевий результат виробництва, тому що включає повторний рахунок, тобто виробництво проміжного продукту. Розглянемо приклад створення проміжного і кінцевого, тобто очищеного від повторного рахунку, продукту (табл. 1).

Таблиця 1

Галузі і галузеві	Проміжний продукт	Кінцевий продукт
Гірничорудна	100	100.
Доменне	200	100
Мартенівське	300	100
Прокатне	400	100
Машинобудування	500	100

Оптовий продавець	550	50
Роздрібний	575	25
Разом:	2625	575

Із таблиці видно, що вартість, створена в сполучених межах, повторюється кілька разів, завищуючи кінцевий продукт у 4,5 раза. У системі національних рахунків, а це сукупність статистичних показників, що вимірюють рівень народного господарства країни загалом, кінцевий продукт виступає у формах *валового національного продукту і валового внутрішнього продукту, а також національного доходу*.

Валовий національний продукт — це ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених протягом року на основі використання національного капіталу. Валовий національний продукт визначається підсумовуванням сукупних витрат, необхідних для виробництва кінцевої продукції.

Валовий внутрішній продукт — це ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених протягом року з ресурсів даної країни. Вона містить усі доходи, от-

римані в даному році, разом із річною амортизацією. Річна амортизація — це вартість витраченого основного капіталу — машин, устаткування (на величину зносу) у даному році.

Ринкова вартість валового внутрішнього продукту включає ринкову вартість товарів і послуг, вироблених вітчизняними підприємствами усередині країни, а також зарубіжними філіями інших країн, а валовий національний продукт — вітчизняними фірмами, у тому числі їх філіями за рубежом.

Національний дохід — це чистий продукт, тобто валовий національний продукт мінус амортизація. Характеризуючи такий показник, як кінцевий результат суспільного виробництва, варто підкреслити, що національний дохід — це *життєвий простір країни*. Усі витрати держави, які перевершують обсяг національного доходу, це життя в борг, що неминує звужує життєвий простір, прирікає країну на економічне животіння, загрожує її національній безпеці.

Але і на мікро-, і на макрорівні однією з найважливіших залишається проблема ефективності.

Ефективність суспільного виробництва виступає його найважливішою характеристикою. Вирішуючи питання про те, що, як і скільки виробляти, підприємець, фірма, суспільство повинні скрупульозно підрахувати, у що це їм обійдеться. Які ресурси необхідно затратити, чи окупиться здобутий результат, тобто необхідно зіставити очікуваний результат із витратами. Тому найпоширенішим поняттям ефективності є відношення здобутого результату до витрат. Це положення вірне і для мікро-, і для макрорівня. Разом із тим воно вважається радше повсякденним розумінням ефективності, ніж істинним.

В економічній теорії найчастіше використовується інше визначення, назване по імені італійського економіста Вільфредо Парето «Парето-ефективністю». Отже, Парето-ефективність, тобто економічна ефективність -це такий стан економіки, при якому неможливо зробити жодної зміни, аби повніше задовольнити потреби однієї людини, не приносячи в жертву задоволення потреб іншої людини. Але якщо виникає можливість поліпшити становище однієї людини, не заподіявши збитку кому-не-будь іншому, то відмовитися від цього було б верхом марнотратства. Поняття ефективності в економіці має різні застосування. Воно характеризує усі фази суспільного відтворення — виробництво, розподіл, обмін, споживання, ефективність зовнішньої торгівлі та ін.

Ефективність суспільного виробництва передбачає порівняння, зіставлення отриманого суспільного результату з наявними ресурсами і ступенем задоволення суспільних потреб. Ефективним суспільне виробництво може бути тільки тоді, коли воно знаходиться на кривій виробничих можливостей. Це означає, що при визначеному в суспільстві рівні науково-технічного прогресу і наявних ресурсів виробити більшу кількість одних товарів можна лише ціною відмови від виробництва інших. Аналогічне судження характеризує і поняття економічної ефективності

інших інститутів. Так, ефективним буде такий розподіл благ — матеріальних і духовних, при якому будь-який перерозподіл, здійснюваний з метою поліпшення становища якогось споживача чи соціальної групи, призводить до погіршення положення іншого споживача чи соціальної групи. На практиці для виміру ефективності виробництва використовують ряд показників, що характеризують окремі її прояви. Існують і агреговані, тобто узагальнюючі показники, що характеризують ефективність суспільного виробництва. Визначальні показники ефективності виробництва: продуктивність

праці, капіталовіддача, капіталоемність (фондовіддача, фондоємність), матеріалоемність, наукоємність; норма прибутку і рентабельності.

Продуктивність праці — це її ефективність. Рівень її показує, наскільки ефективно використовується робоча сила при виробництві товарів і послуг. Розрізняють індивідуальну і суспільну продуктивність праці. Індивідуальна продуктивність праці характеризує її рівень на підприємстві, у фірмі, галузі, а суспільна продуктивність праці — у народному господарстві країни. Продуктивність праці вимірюється кількістю товарів і послуг у натуральному чи грошовому виразі, вироблених на одного працівника.

Показник індивідуальної продуктивності $ПП - П/T$, де $ПТ$ - продуктивність праці; $П$ — продукція (товари і послуги — у натуральному чи грошовому виразі); T — витрати живої праці (кількість працівників чи відпрацьованого ними часу у днях чи годинах). Показник суспільної продуктивності праці $ПП = Y/T$, де Y — обсяг валового національного продукту, валового внутрішнього продукту, національного доходу; T — чисельність працівників, зайнятих у всіх галузях народного господарства. Капіталовіддача характеризує ефективність використання витрат минулої праці, уречевленої в основних засобах виробництва, в основному капіталі. Визначається за формулою $K = П/К$, де $Я$ — вироблені товари і послуги у грошовому виразі; $К$ — вартість основного капіталу, уречевленого у

верстатах, машинах, устаткуванні, спорудах.

Показник суспільної капіталовіддачі визначається часткою від ділення національного доходу, виробленого за рік, на величину основного капіталу.

Показник, зворотний капіталовіддачі, називається *капіталоємністю*. Він показує ту кількість основного капіталу, що витрачається на виробництво одиниці продукції чи послуг у грошовому виразі:

$Ke = K/P$, де K — вартість основного капіталу; Y — обсяг продукції в грошовому виразі. Підприємство, яке має основний капітал у 5 млн гривень при випуску протягом року продукції на 2,5 млн гривень, буде мати показник капіталоємності, що дорівнюватиме двом гривням, тобто на одну гривню виробленої продукції фірма витратить дві гривні основного капіталу, основних фондів ($5 : 2,5 = 2$).

Показник матеріалоємності відбиває витрати сировини, матеріалів, палива на одиницю продукції чи на одну гривню виробленої продукції. Визначається за формулою $M_f = M/P$, де M — витрати на предмети праці (сировина, матеріали, паливо); Y — продукція (у матеріальному чи грошовому виразі). До числа показників, що характеризують матеріалоємність, відносять часткові витрати, що відображають витрати окремих видів предметів праці на одиницю продукції, наприклад, матеріалоємність, енергоємність та ін. Наприклад, на підприємстві, яке витрачає на випуск 500 верстатів 2 тис. тонн металу, металоємність верстата дорівнюватиме 4 тоннам.

У сучасних умовах головні напрямки підвищення ефективності виробництва — це інновації, нововведення в галузі, на підприємстві, техніці і технології, організації і управлінні сучасним виробництвом. Вони базуються, насамперед, на новітніх досягненнях фундаментальних наук і, особливо на прикладних наукових дослідженнях. Галузі, у яких використовуються нововведення, змушені витрачати значні кошти на наукові дослідження, оплату праці науковців. їх називають *наукомісткими*

галузями.

Висока питома вага витрат на наукові дослідження, що припадає на одиницю продукту чи послуги (наукоємність продукції), компенсується високою продуктивністю праці, капіталовіддачею, підвищеною якістю продукції.

У господарській практиці динаміка різних чинників може бути різнонаправленою. Підвищення наукоємності супроводжується ростом продуктивності праці, але одночасно може зростати матеріалоемність і не змінюватися якість. Щоб визначити ефективність виробництва, використовують інтегральний, тобто синтетичний, показник.

Інтегральний показник ефективності виражається так: $E_e = Y / (П + MB + kK)$, де E_e - ефективність виробництва; Y — валовий національний продукт; Y — витрати живої праці (фонд заробітної плати в країні); MB — матеріальні витрати (вартість предметів праці); k — коефіцієнт переведення величини основного капіталу в поточні витрати (з урахуванням його зносу); K — основний капітал (у вартісному виразі). Про ефективність виробництва фірми чи галузі свідчать показники норми прибутку й рентабельності. Норма прибутку визначається як відношення річного прибутку до собівартості продукції, норма рентабельності — як відношення річного прибутку до вартості авансованих на її виробництво основних і оборотних фондів.

Поряд з науково-технічним прогресом, розвитком інноваційного процесу важливим засобом підвищення ефективності залишається традиційний — *поглиблення поділу праці, спеціалізація трудової діяльності*. Спеціалізація припускає кооперацію, тобто спільну діяльність людей, що виконують спільну роботу. Кооперація дає змогу виконати роботу, яка не під силу одній людині, створити продукт, виробництво якого потребує участі людей різних професій. Поділ праці на рівні окремого господарства і на макрорівні є продуктивним завдяки ефекту порівняльної переваги. Порівняльна перевага — це уміння

виконувати якусь роботу при відносно меншій альтернативній вартості. *Альтернативна вартість* — це ціна заміни одного блага іншим, тобто вартість, яка вимірюється утраченою вигодою у вигляді відмови від випуску якогось іншого товару, що потребує аналогічних витрат ресурсів. Наприклад, якщо готування біфштекса потребує однієї години, а шашлику — дві години, то ці дві години — альтернативна вартість готування біфштекса. Розглянемо приклад, що характеризує ефект відносної переваги. Два приятелі-студенти вирішили підробити під час канікул на збиранні яблук. Богдан витрачає на збирання ящика яблук 25 хвилин, на перебирання і закладення їх у сховище — 5 хвилин. За 10-годиний робочий день він збере й укладе 20 ящиків. Його приятель витрачає на збирання ящика яблук 40 хвилин, на переробку й укладання у сховище — 20 хвилин. Його результат за день роботи — 10 ящиків. Удвох, працюючи кожен окремо, вони управляються з 30 ящиками. Та може їм краще було об'єднати свої зусилля? Альтернативна вартість збирання яблук у Богдана — 5 хвилин, у Олексія — 2 хвилини, тобто в 2,5 раза менша. Має сенс у разі кооперації Олексію зайнятися тільки збиранням яблук. Витрачаючи 40 хвилин на збирання одного ящика, він за 10 годин збере 15 ящиків, тобто на 5 ящиків більше, ніж до кооперації. Богдан на перебирання й укладання 15 ящиків витратить 75 хвилин. Залишиться ще 525 хвилин, які він поділить між збиранням яблук та укладанням у сховище. За весь час він збере й укладе 17,5 ящиків. Внаслідок кооперації загальна продуктивність обох складе 32,5 ящика, замість 30. Отже, наявний ефект порівняльної переваги. Він проявляється в усіх сферах господарської діяльності людини, поширюючись і на міжнародний поділ праці. Міжнародний, загальний, приватний і одиничний поділ праці через порівняльну перевагу забезпечує підвищення економічної ефективності суспільного виробництва.

Запитання для повторення

Які чинники виробництва доповнюють традиційні (праця, капітал,

земля)?

Чи можна розглядати як чинники виробництва інформацію і науку?

У чому полягає суть і значення виробничої функції?

Яку економічну проблему описує крива виробничих можливостей?

Що таке альтернативні витрати, альтернативна вартість?

Які показники характеризують кінцевий результат . суспільного виробництва? У чому відмінність показників ВВП і ВВП?

Що означає поняття «економічна ефективність»?

Які існують показники ефективності виробництва?

Глава 7

ВЛАСНІСТЬ: РОЛЬ В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ

7.1. Економічний і юридичний зміст власності

Власність — одна з ключових проблем суспільно-економічного розвитку. Зміна соціально-економічних систем — це завжди зміна відносин власності. Які відносини власності — така й економічна система. Надзвичайно складне суспільне явище — власність — вивчається різними суспільними науками. Економічна теорія вивчає реальні економічні відносини, що складаються між людьми з приводу присвоєння благ. Юридична наука розглядає вольові відносини, право власності, що, з одного боку, виражає і закріплює реальні економічні відносини, а з іншого — стає умовою, необхідною для реалізації економічних відносин. Отже, праця виникла набагато раніше від свого правового закріплення, але в сучасному суспільстві, щоб працювати на тому чи іншому підприємстві, треба мати право укласти договір наймання та ін. Внутрішню структуру власності утворюють відносини використання, розпорядження, володіння, відчуження і привласнення. Через них реалізується економічний зміст, представлений всією системою економічних відносин, розглянутих в аспекті привласнення, й юридичний зміст, що виражається в системі прав власності.

Форми власності мають відповідати реальним формам праці та виробництва. Отже, первинна форма праці — спільно поділена праця, а привласнення — спільно поділене. Люди спільно (кожний свою частину) виконували визначену роботу і спільно привласнювали результати праці. З розвитком спільно поділеної праці через відносини, з одного боку, поділу та відокремлення, з іншого — кооперації й усупільнення праці, спільно поділене привласнення розвивається через форми приватної і спільної власності.

Держава, стягуючи податки, бере участь у присвоєнні створеного продукту. Але таке спільно поділене привласнення виробників і держави завершується, з одного боку, приватною, з іншого боку — державною власністю на продукт праці. І тільки з утворенням та установленням в економіці акціонерних товариств затверджується спільно поділена власність. В акціонерному товаристві кожен член має свою відокремлену у вигляді акцій частину, яку він може продати, подарувати тощо. Але власність акціонерного товариства представлена також і в натуральній формі в устаткуванні, верстатах, машинах і т.ін. Ця власність не може бути розділена, вона — сумісна. А тому якщо власність одночасно існує і у вартісній, і в натуральній формах, то вона одночасно і спільна, і розділена, тобто спільноподілена. У сучасному суспільстві усі форми власності за своєю економічною сутністю є формами спільно поділеного присвоєння. Поділ власності на два найбільших види — приватну і державну — відбиває з юридичної точки зору лише результат спільно поділеного привласнення.

Отже, відносини власності мають не тільки економічний, а й юридичний зміст. Привласнення і відчуження матеріальних умов виробництва, характер по'єднання працівника із засобами виробництва — це економічний аспект власності. Ці відносини на поверхневому рівні закріплюються законодавчо. Держава через свої інститути фіксує визначені норми, що регулюють відносини власності між людьми, тим самим закріплюючи існування певних форм власності в країні.

Юридичні відносини реалізуються через відому з Римського права тріаду власницьких правомочностей — володіння, розпорядження, використання, доповнену відповідальністю. Володіння — документальна фіксація права власності. Розпорядження — управління об'єктом власності. Використання — застосування об'єкта власності. Відповідальність — ефективне функціонування об'єкта власності, відшкодування збитку, заподіяного об'єкту власності.

Система правомочностей наочно ілюструється на прикладі орендних відносин. Орендодавець, залишаючись власником засобів виробництва, передає на певний термін право володіння ними орендарю, що закріплюється в орендному договорі. З цієї хвилини орендар використовує власність на свій розсуд. Він керується своїми уявленнями про найефективніше застосування орендного майна, організовує управління об'єктом власності, привласнюючи результати виробництва, розпоряджається отриманим прибутком тощо. Після закінчення терміну орендного договору він позбавляється правомочностей, повертаючи об'єкт власності орендодавцю. Власник засобів виробництва, якщо він сам здійснює експлуатацію об'єкта власності, також реалізує такі правомочності, оскільки права власності регулюють і поведінку суб'єкта власності. Права власності — санкціоновані законами держави відносини між людьми щодо використання благ. Різні економічні школи по-різному інтерпретують відносини власності. Однією з найпоширеніших теорій інституціонально-го напрямку є *теорія прав власності*. Серед авторів цієї теорії називають різні імена. Це професор Рональд Коуз — Нобелівський лауреат, професор Лос-Анджелеського університету Арні Алчіан, англійський юрист Адам Оно-ре, Девід Порт та ін. Вони оперують не поняттям «власність», а поняттям «право власності.» Інакше кажучи, власність — це не матеріальний чи інтелектуальний продукт, а «пучок» прав із використання об'єкта власності. Правила гри, що розробляються законодавчими органами держави, регулюють відносини власності. Навіть маючи право власності, суб'єкт не завжди може його реалізувати, бо існуючі правила перешкоджають цьому. Не думайте, — зауважує Пол Хейне, — що власником ресурсів виступає той, хто має якесь майно чи зберігає у своєму сейфі документ, який засвідчує права власності. Права власності залежать від діючих правил гри, а не від чинників фізичного характеру. Якщо ви здали у піднаймання власний будинок багатодітній родині, та ще з малолітніми дітьми, і захочете його продати третій особі, то навіть після закінчення терміну договору не зможете

виселити родину серед зими, бо це заборонено законом. Отже, власник є номінальний, але не реальний. Реальним власником виступає глава багатодітної родини, якому ви непередбачливо передали свою власність. Повний «пучок» прав власності складається з одинадцяти «травинок»: *право володіння* — право фізичного контролю над благами; *право використання* — право застосування благ, реалізація корисних властивостей об'єкта власності; *право управління* — право прийняття рішень щодо того, хто, як, на яких умовах буде використовувати об'єкт власності; *право на дохід* — право присвоєння результату від застосування об'єкта власності; *право суверена* — право на відчуження, зміну, споживання, фізичне знищення об'єкта власності; *право на безпеку* — право на захист власності від експропріації та від завдання шкоди з боку чинників зовнішнього середовища; *право на передачу об'єктів власності в спадщину чи за заповітом*; *право на безстроковість володіння власністю*; *заборона використання об'єкта власності на шкоду іншим*; *право на майнову відповідальність*, можливість відчуження власності на сплату боргу; *право на зворотний характер власності*, що припускає повернення переданих кому-небудь правомочностей після закінчення терміну договору або при порушенні його умов.

Для того, щоб економічні права в суспільстві стали реальними, необхідні відповідні інститути, що могли б забезпечувати їхню реалізацію, відновлення в разі потреби порушених правомочностей. За умов ринкової економіки права власності виступають як специфічний товар. Оскільки ринок припускає таку поведінку господарюючого суб'єкта, що приймає найоптимальніші рішення, то, на думку Рональда Коуза, права власності опиняться в руках тих, хто забезпечить їх найвищу продуктивність. Так забезпечується ефективний розподіл і використання обмежених ресурсів.

7.2. Розвиток форм власності

Які ж правові суспільні форми, у яких реалізуються права власності?

Характер трансформаційного процесу в Україні змушує по-новому розглянути формування відносин власності, значення тих чи інших її форм у розвитку економічної системи країни. Власність — об'єктно-суб'єктна категорія. Коли йдеться про форми власності, мається на увазі критерій, що визначає її суб'єкта, тобто того, кому належать об'єкти власності. Суб'єктами виступають фізичні особи, тобто громадяни своєї країни або іноземної держави, юридичні особи — різного роду колективні об'єднання й організації, а також держава. Об'єктами власності можуть бути матеріальний та інтелектуальний продукт, земля, природні ресурси, акції, облігації, інші цінні папери тощо.

Оскільки власність має економічний і юридичний зміст, в основі виділення форм власності використовуються критерії: форма присвоєння та форма права власності. За формою присвоєння розрізняють власність: *індивідуальну, колективну і державну.*

Індивідуальна власність включає особисте підсобне і трудове господарство, а також особисту власність громадян.

Колективна власність представлена різного роду кооперативами, колективними підприємствами, товариствами й асоціаціями.

Нарешті, *державна власність* виступає залежно від державного устрою у формі загальфедеральної, регіональної, муніципальної.

У радянський період домінувала одна форма власності — державна, питома вага якої становила понад 88 %. Близько 9 % — одержавлена колгоспна власність, 1,5 % — кооперативна і 1,2% — особиста власність громадян.

За формою права власності виділяють приватну, державну, змішану і спільну.

Важко знайти в суспільствознавстві більш дискусійну проблему, ніж роль

та значення приватної власності. Зовсім протележні точки зору лише частково характеризують її роль у людському суспільстві і тільки всі разом вони розкривають у всій повноті вкрай суперечливу категорію. «Власність є крадіжка», «Дикун — це людина, що не відає власності» — ці висловлення Прудона і Фергюссена в дійсності не суперечать, а доповнюють один одного. «Ніхто не має право нападати на індивідуалізовану власність і говорити, що він цінює цивілізацію», — цитує Фрідріх Хайек економіста Ганса Мена, підкреслюючи, що приватна власність становить ядро моральних норм кожної розвиненої цивілізації. Як не дивно, погоджуючись з таким трактуванням, важко спростувати інше, висловлене Федором Достоєвським: «Ніколи люди ніякою наукою і ніякою вигодою не зуміють необразливо розділитися у власності своїй та у правах своїх. Усе буде для кожного мало, й усі будуть нарікати, заздрити і винищувати один одного».

Роль та значення приватної власності може бути правильно зрозумілим тільки в тому випадку, якщо її розглядати історично. Не можна не погодитися, що найвище благо людського суспільства — особиста свобода, якщо не забувати, що вона закінчується там, де починається свобода іншої людини, тобто припускає як своє природне продовження — відповідальність. Тільки за умов свободи створені блага стануть власністю його творця й у такому разі матеріальною (економічною) основою свободи людини стануть здобутки його праці. Приватна власність виникла в далекій давнині внаслідок природноісторичного процесу. Вже через об'єктивні чинники вона стала прогресивним явищем. Але навіть у ті давні часи економічне знання, що народжується, але ще не перетворилося на науку, вже неоднозначно трактувало значення приватної власності в людському суспільстві. Досить згадати висловлення Платона й Аристотеля, щоб зрозуміти — дискусії про приватну власність тривають вже не перше тисячоліття. Тому нині полеміка навколо приватної власності — явище не унікальне, хоча і дуже актуальне для країн, що штучно були

виведені з еволюційного шляху розвитку.

Приватна власність — це такі відносини, коли економічний суб'єкт ставиться до об'єктів власності як до своїх, тобто, будучи відокремленим, він незалежно від інших зосереджує усі власницькі правомочності у своїх руках. Таке ставлення з'єднує працівника з працею, власністю і управлінням, створює передумови найповнішої реалізації його економічних інтересів. Йдеться про трудову власність, коли усі власницькі правомочності зосереджені в руках безпосереднього працівника та його родини. Приватна власність, що ґрунтується на найманій праці (незалежно від того, належить вона окремій людині чи державі в особі чиновників) характеризує відчуження безпосереднього трудівника від праці, власності та управління. За таких умов виробництво з певного історичного етапу втрачає свою ефективність, загострюється соціальна напруженість, здатна викликати соціальний вибух. Поряд із глибокими змінами, що відбуваються в самому процесі виробництва, такі чинники призводять до виникнення колективної приватної власності, яка може бути визначена поняттями *спільно поділена чи відокремлено узагальнена власність*.

Види власності — акціонерну і кооперативну можна назвати приватно-колективними, бо вони інтегрують дві основи — приватне та колективне присвоєння засобів виробництва та його результатів. Приватна власність у постіндустріальних країнах є не більше ніж реліктові залишки минулої епохи. Якщо абстрагуватися від дрібної приватної власності і фермерського господарства аграрної сфери, визначальними у розвинених країнах Заходу виступають форми власності, що іменуються як недержавні. Що ж до дрібних форм приватної власності, то вони зберігають значення й ефективність у сфері послуг, роздрібній торгівлі, інших видах діяльності, що не потребують застосування великих індустріальних систем. Тепер провідною формою власності є акціонерна — одна з найдемократичніших. Виникнення її пов'язане з прискоренням процесів концентрації і централізації виробництва та капіталу, спричинених

стрімким розвитком продуктивних сил у другій половині XIX ст. Велике машинне виробництво зажадало значних капіталів, котрі можливо було мобілізувати на основі акумуляції вільних коштів усього населення. Будучи добровільною формою, акціонерна власність володіє значною стимулюючою силою, пов'язуючи учасника асоціації з конкретним результатом її діяльності. Вона знімає покриви анонімності у використанні капіталу, робить їх прозорими для акціонера. При всіх перевагах акціонерної власності, вона не ідеальна, особливо, коли стосується механізму управління, впливу на діяльність товариства рядових акціонерів. Найчастіше управління здійснюється відповідно до принципу: одна акція — один голос, при якому дрібні власники акцій не можуть помітно впливати на діяльність компанії. Йдеться про відкриті акціонерні товариства з великою кількістю акціонерів і акцій.

Проте більшість акціонерних компаній у світі — товариства закритого типу. Тут акціонерами є і працівники підприємств. Акції поширюються за рішенням засновників, як правило, у формі закритої передплати. Найчастіше це прості, тобто акції, котрі голосують, які, крім дивіденду, дають їй власнику право голосу при прийнятті принципових рішень, що визначають діяльність компанії.

У деяких країнах як закриті акціонерні товариства функціонують підприємства, що дістали назву «власність працівників», що відома як система ESOP [Employee Stock Ownership Plans], програма придбання акцій працівниками. Девід Белл, один з керівників асоціації системи ESOP, вважає підприємства є ефективнішими, коли робітники беруть участь в управлінні. Але він також зауважує: «Твердження, що на підприємствах із власністю працівників вони голосуванням вирішують будь-яке питання — це міф. Керують управлінці». Хоча це може бути не тільки акціонерна, а й колективно-пайова форма. Компанія створює довірчий фонд, «траст», у якому працівник має свій пай. Він визначається, виходячи зі стажу і фонду заробітної плати кожного працівника за низку років. Пай видається тільки при виході працівника з фірми, його викупує

компанія. Часто робітники викуповують підприємство в колишнього хазяїна за рахунок накопиченого паю та пільгового кредиту, що виділяє держава на такі цілі. Мета заохочення з боку держави такої форми — створити мотиваційний механізм, який би підвищив ефективність виробництва. Вважається, що «коли працівники звертають свої знання і досвід на ті галузі, що вони знають найкраще — результати приголомшливі».

Система ESOP критикується з усіх боків. Одне з головних заперечень — діяльність підприємств подібного типу характеризує колективний егоїзм, що максимізує дохід на одного зайнятого. Велика частина доходу звертається на заробітну плату, що обмежує інвестиції на розширення виробництва. Участь робітників в управлінні призводить до зниження виробничої дисципліни, а отже, негативно позначається на ефективності. Критика має підстави для самоврядних підприємств державної форми власності. У конкурентній економіці колективний егоїзм обернеться банкрутством фірми, безробіттям для учорашніх власників. Тому для підприємств описуваного типу власності характерне інше.

Керівник системи ESOP зі США Джон Лоунг підкреслює, що десятки досліджень із різних методик незмінно показують: компанії із власністю працівників, у яких розвинута участь робітників в управлінні, систематично перевершують за більшістю параметрів компанії зі звичайною формою власності. А страх щодо проникнення у країну соціалізму не підтвердився. До початку 90-х рр. лише в США на підприємствах із власністю працівників (а їх на той час налічувалося понад 10 тис.) працювало 10% усієї найманої робочої сили — понад 11 млн чоловік.

Колективно-пайова система — одна з багатьох, і теж не позбавлена недоліків. Серед них — труднощі виходу на закордонних інвесторів та кредиторів. Вона більшою мірою, ніж відкриті товариства, замкнена на собі. На відміну від акціонерної, у ній не виплачуються дивіденди. Перехід власності до рук колективу — досить тривалий процес. Нарешті, у

таких підприємствах утруднене маневрування трудовими ресурсами. В Україні найбільшою мірою такої формі відповідає кооперативна власність, яка представлена підприємствами й організаціями, що створені на добровільній та пайовій основі для здійснення спільної підприємницької діяльності. У кооперативах його учасники найчастіше і власники, і працівники. Управління кооперативами здійснюється або на рівних засадах, або з урахуванням внесеного паю. Тим часом у другій половині 80-х рр. в економіці СРСР виникає хвиля псевдокооперативного руху. Створені усередині підприємств державної власності за ослабленням державного контролю кооперативи використовувалися для перекачування безготівкових грошей у готівку, що сприяло посиленню інфляційних процесів у країні.

Однією з найбільш дискусійних залишалася за всіх часів проблема державної власності. Чи може вона бути економічно ефективною, яка її роль у розвитку соціальної сфери країни, як далеко простягаються її межі, на які об'єкти вона може претендувати? Заведено вважати, що за економічною ефективністю державна власність значною мірою поступається недержавним формам власності і такі думки мають вагомий підстави. Насамперед через те, що державна власність за внутрішньою сутністю не може не бути бюрократичною, а отже, менше всього піддається трансформації. І це — внутрішня риса розглядуваної категорії, вона не залежить від того, в якій економічній системі існує.

Тим часом уявлення про роль державної власності були й залишаються неоднозначними. Платон, соціалісти-утопісти, нарешті, марксисты висловлювалися на користь державної власності. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс вважали її основою, фундаментом економічної системи, іменованої соціалізмом. У головній праці «Анти-Дюрінг», написаній уже в зрілі роки, Фрідріх Енгельс підкреслював, що процес усупільнення капіталістичного виробництва підготовляє революційний переворот. Він підкреслює:

«пролетаріат бере державну владу і перетворює засоби виробництва насамперед на державну власність».

Чи можна назвати марксистську концепцію державної власності як економічної основи господарської системи новим теоретичним положенням? Ні, не можна. Не можна, бо задовго до Карла Маркса і Фрідріха Енгельса його висловив Франсуа-Ноель Бабеф, що висунув ідею про комуністичний переворот, експропріацію буржуазії, ліквідацію експлуатації, створення централізованої економіки. Плани бабувістів, що ґрунтувалися на ідеях Ба-бефа, за словами Фрідріха Енгельса, не здійснилися тільки через те, що тоді не дозріли об'єктивні умови. (Проте у пізніші часи крайні форми позаекономічного примусу, задумані Бабефом, успішно застосовувалися в період військового комунізму й у 30-ті рр. в СРСР). Одним з опонентів такої точки зору виступив Михайло Бакунін, відомий теоретик анархізму. Він добре знав історію соціалістичної думки і його не могли не турбувати уявлення соціалістів про матеріальну основу держави диктатури пролетаріату — державної власності на засоби виробництва. Усіх прихильників таких ідей

Михайло Бакунін поєднував поняттям «авторитарний комунізм».

«Авторитарний комунізм» монополізує, таким чином, власність не на користь народу, а на користь фікції, на користь абстракції — держави, істоти уявної, але для народу ця фікція втілиться в занадто конкретних представників, державних людей, чиновників, що будуть свавільно мати у своєму розпорядженні суспільний капітал. Робочі асоціації, не володіючи прямо цим капіталом, будуть примушені просити дозволу користуватися ним у держави за посередництва чиновників, так що останні стануть розпорядниками суспільного надбання.

Хіба не може не вразити настільки точний опис колишньої державно-бюрократичної системи? Економічна, політична й ідеологічна монополія за умов державної «диктатури пролетаріату», на думку Михайла Бакуніна, неминуче призведе до концентрації влади в руках бюрократії, що

спричинить тоталітаризм, «з'єднання соціалізму з абсолютизмом». «Таке суспільство було б суспільством не людей, але скотів... негайно б опуститися на найнижчий ступінь ідіотизму». Катастрофа системи, що ґрунтується на монополії державної власності — найкраще підтвердження правильності зробленого Бакуніним висновку. Разом з тим певна питома вага державної власності в поліфонічній економічній структурі є неминучою. Межа державної власності рухлива, як правило, у бік скорочення. Проте у перехідний період штучне форсування тотального процесу роздержавлення і приватизації може призвести до негативного наслідку. Низка галузей — паливно-енергетична, ВПК, виробнича та соціальна інфраструктура, деякі інші можуть залишатися об'єктами державної власності на тривалий період.

Необхідність глибоких перетворень відносин власності є очевидною. Перехід до ринкових відносин — це, насамперед, формування конкурентного се-

редовища, що функціонує там і тоді, де і коли створюється багатоукладна економіка, різноманіття форм власності та господарювання, що утворюють економічний фундамент суспільної системи. Таким цілям слугує здійснювана в Україні програма роздержавлення і приватизації.

Під роздержавленням розуміють передачу функції прямого господарського управління на рівень підприємства (організації) без зміни характеру власності. Йдеться про зниження ролі держави в управлінні господарськими об'єктами, надання їм широкої самостійності, заміну переважно вертикальних зв'язків горизонтальними. Деякі економісти в роздержавленні вбачають найефективніший шлях перетворення державно-бюрократичної власності на змішану економіку, в якій домінують колективні, самоврядні державні підприємства.

Приватизація — це процес відчуження майна державної власності на користь громадян та юридичних осіб у вигляді передачі їм у приватну колективної чи змішаної форми власності. Термін походить від

латинського «ргі-vatus» — приватний і найчастіше пов'язується з процесом формування приватної власності. Іноді терміни роздержавлення і приватизації розглядаються як синоніми. У кожному разі масштаби, у яких здійснюється перетворення монопольної державно-бюрократичної власності, наслідки такого процесу для країни та кожної окремої людини не мають аналогів у світовій практиці. Відбувається не тільки корінна перебудова фундаменту економічної системи, а й ламання звичних стереотипів у свідомості багатьох людей. Починати такі перетворення у суспільстві можна тільки в тому разі, якщо скрупульозно перелічені можливі варіанти, їх економічні і соціальні наслідки, ціна, що готові заплатити люди за реформи. У Нобелівській лекції лауреат Джеймс Б'юкенен говорив, що реформувати суспільство можна «... тільки усвідомлюючи свою відповідальність за політичну реальність і з урахуванням того, що будь-які подібні зміни можливі лише в довгостроковій перспективі. Реформи існуючої системи мають сенс тоді, коли вони сприяють проведенню політики, зрозумілої простим чоловікам та жінкам і не розрахованої на ідеальний свідомий та щедрий народ. Вибір політичних правил не має виходити за межі реальності». Чи відповідає таким принципам приватизація, що проводиться в Україні?

Приватизація — це загальносвітове явище. Головна її мета — домогтися підвищення ефективності підприємств, які у межах державно-бюрократичної власності втрачають можливість ефективного функціонування. Саме така мета диктувала необхідність здійснення приватизації в 70-ті рр. у Великій Британії, яка проводилася під керівництвом уряду Маргарет Тетчер. Подібні ж процеси і за тих самих причин здійснювалися в інших країнах Західної Європи — Франції, Австрії, де існував помітний державний сектор, що утворився після Другої світової війни внаслідок націоналізації власності колабораціоністів і фашистів. Приватизація в країнах пострадянського простору проводиться за зовсім

інших умов.

Західна Європа — це, по-перше, країни з традиційною ринковою економікою, де конкуренція і вільне ціноутворення існували століттями, по-друге, основою економіки тут виступає приватна власність, що еволюційним шляхом перетворилася на акціонерну й інші приватно-колективні форми, по-третє, еволюція економічних форм здійснюється в чіткому правовому полі. Високою корум-пованістю чиновництва країни Західної Європи не відзначаються, розміри тіньового сектора не досягають тих значень, що зробили б хоч якийсь помітний вплив на офіційну економіку. У країнах перехідної економіки всі ці умови відсутні. Для переходу до ринку при будь-якому варіанті перебудови виникла необхідність створити ринкову структуру, спроможну наблизити виробника до власності, оживити потенціал безпосереднього інтересу до результатів господарювання. Проте це тільки початок шляху, ринкові відносини, конкурентне середовище ще мають бути створеними. Приватна власність не сформувалася. Юридичні закони не досконалі, а іноді, за сформованою у командній економіці традицією підмінюються «телефонним правом». Масштаби корупції дивують. За таких умов основою першого етапу стала так звана сертифікаційна приватизація. За задумом сертифікаційна приватизація має вирішити проблему приватизації не тільки дрібних, а й великих підприємств. Приватизація великих підприємств здійснюється в два етапи: розподіл приватизаційних сертифікатів серед населення; обмін сертифікатів на акції приватизованих підприємств. Обмін сертифікатів припускає: через пільгову передплату безпосередньо працівникам підприємств, через центр сертифікаційних аукціонів (для фізичних осіб) та через фінансових посередників (інвестиційні фонди, банки, довірчі товариства).

Проте такий механізм приватизації не розв'язав поставлених завдань. Стратегія роздержавлення і приватизація передбачали: по-перше, створити нового власника, здатного конкурувати на ринку товарів і послуг; по-

друге, підвищити ефективність виробництва на макро- і мікрорівні; по-третє, забезпечити передумови для залучення закордонних та вітчизняних інвесторів, щоб за їхньою допомогою здійснити структурну перебудову виробництва, збільшити експортний потенціал країни. Передбачалося поповнити державний і місцевий бюджети коштами від проданих об'єктів державної власності, що давало можливість пом'якшити гострі соціально-економічні проблеми, пов'язані з боргами по заробітній платі та пенсіях. Жодної із цих цілей нині не досягнуто. Триває спад виробництва (2000-й — перший рік, коли, за попередніми даними виріс обсяг ВВП і промислового виробництва), стагнує інвестиційний процес, зростає безробіття, величезна кількість підприємств залишається збитковими, не переборена криза неплатежів, у формуванні дохідної частини державного бюджету роль приватизації ще не стала вирішальною, помітною.

Сертифікаційна приватизація висвітлила всю неефективність приватизаційної політики України. І все-таки, незважаючи на недоліки проведеної політики, у ході приватизації створюються передумови системної трансформації суспільства. Уже можна твердити — ліквідована монополія державної власності, створюється багатоукладна економіка. Поступово формується ринкова інфраструктура, фондовий ринок. Триває розробка правової бази, покликаної регламентувати реформування власності. Можна впевнитися: у країні встановилася нова соціально-економічна структура. За даними Міністерства статистики України, на кінець ХХ ст. майже 70% підприємств недержавного сектора економіки — акціонерні товариства. їхня частка склала 76,9% у виробництві продукції.

Запитання для повторення

У чому полягає економічний зміст власності? Як взаємозалежні економічні і правові відносини власності?

Форми власності: приватна, державна і спільно поділене привласнення.

У чому специфіка таких відносин?

Чому саме акціонерне товариство найяскравіше втілює суть спільноподіленої власності?

У чому полягає суть теорії прав власності? Чому умовою ефективного розвитку економіки є різноманітність форм власності?

У чому полягають переваги і недоліки приватної власності на засоби виробництва?

Яка роль державної власності та її межі в економічній системі?

У чому полягає суть процесу роздержавлення і приватизації?

Глава 8

РУШІЙНІ СИЛИ І СТУПЕНІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

8.1. Джерела і рушійні сили економічного розвитку

Суспільне виробництво перебуває в постійному процесі зміни і розвитку, джерело якого — протиріччя між продуктивними силами і виробничими відносинами. Будь-яке протиріччя включає моменти тотожності і розходження і є наслідком їхніх взаємин. Щодо протиріччя продуктивних сил і виробничих відносин, це означає:

По-перше, усяке виробниче відношення є також продуктивною силою, і навпаки. Так, кооперація, характеризуючи взаємозв'язок між людьми, складає виробничі відносини, але саме функціонування виробничих відносин означає народження нової продуктивної сили (кооперація праці індивідів дає можливість робити те, що кожен окремо зробити не може). З іншого боку, будь-яка продуктивна сила, наприклад, система машин на фабриці, — це упередметнені виробничі відносини. У самих машинах, їхньому способі функціонування закладена необхідність певного способу взаємодії між людьми.

По-друге, продуктивні сили і виробничі відносини не тільки тотожні один одному, а й відрізняються та є відносно самостійними. Так, одна й та сама техніка як елемент продуктивних сил може використовуватися в суспільствах з різною організацією виробничо-економічних відносин. А ті самі економічні відносини можуть ґрунтуватися на застосуванні різних елементів продуктивних сил. Хоча ця самостійність має свої межі. Зрозуміло, що якщо сільське господарство — основна галузь у суспільстві, то на такій основі не може затвердитися товарне виробництво. І навпаки, натуральне господарство виключає індустріальне виробництво.

По-третє, певний розвиток способу виробництва як єдності

продуктивних сил та виробничих відносин виступає прогресуючим протиріччям, що включає моменти тотожності, збігу, моменти розходження (на певній стадії — протилежності) продуктивних сил та виробничих відносин. Так, загальне одержавлення економіки колишнього СРСР явно не відповідало рівню розвитку продуктивних сил. Тому єдності продуктивних сил і виробничих відносин не досягалося, що призводило до поглиблення диспропорцій, або досягалося через різні перетворення та перекручування економічної форми (тіньову економіку, витратний механізм господарювання і т.ін.). Протиріччя між продуктивними силами та виробничими відносинами тут не знаходили адекватної форми розвитку і тому накопичувалися й загострювалися. Тепер вони вирішуються шляхом роздержавлення і приватизації, перебудови господарського механізму, ринкової трансформації економіки.

Протиріччя між продуктивними силами й виробничими відносинами — загальне протиріччя способу виробництва, що вміщує в собі цілу систему протиріч між різними елементами суспільного виробництва (між виробництвом і споживанням, технікою і технологією, робочою силою та засобами виробництва тощо). Внутрішні протиріччя між різними елементами способу виробництва — це джерело, а елементи у своїх взаєминах виступають

рушійними силами економічного розвитку. Можна сказати, що рушійними силами економічного розвитку є продуктивні сили, виробничі відносини, їхні елементи: людина, потреби, інтереси, стимули та ін.

Потреби визначаються як наявний в людині або суспільстві нестаток благ, необхідних для підтримки своєї життєдіяльності, економічного, соціального, духовного розвитку. Потреби окремої людини індивідуалізовані і специфічні. Одним замало всіх багатств світу, інші дотримуються етики стародавнього філософа Епікура, який вважав: усе, що необхідно людині — це голівка сиру, пляшка доброго вина і гарний співрозмовник, треті порівнюють свої потреби з можливостями їхнього

задоволення.

Потреби класифікуються за різними критеріями. Най-відомішою є класифікація Абрахама Маслоу, який на перше місце ставив фізіологічні потреби (голод, спрага, секс). Якісна їжа, одяг, забезпеченість житлом і багато чого іншого, без чого людина не зможе жити, — найна-гальніші потреби. Проте задовольнивши потреби, вони втрачають здатність виступати як рушійний мотив виробничої діяльності людей. І хоча, за Гюставом Флобером, людина — це єдина істота, яка спроможна їсти, не відчуваючи голоду, і пити, не відчуваючи спраги, рано чи пізно насичення досягається, одночасно виникають нові потреби, які виступають імпульсом подальшого прогресу. Серед них потреби в безпеці людей — економічній, соціальній, правовій. Вищими вважаються потреби духовні — в саморозвитку, самоствердженні, соціально-культурних умовах життя, вільному часі. Важко не погодитися з класиком, який твердив, що вимірником багатства майбутнього суспільства буде не робочий, а вільний час. Не всі потреби людини можна назвати економічними. Але оскільки переважну частину їх складають життєві блага, що створюються людьми в умовах дефіциту ресурсів, постійного вибору альтернативних варіантів їхнього використання (а це й є економічні блага), економічні потреби вважаються провідними.

Важливою особливістю економічних, гтм, як і інших видів, потреб, є їхня однобічна еластичність — вони змінюються в один бік — розширення. З розвитком виробництва потреби постійно зростають. Змінюється їхня структура та обсяг, Найчастіше творча особистість характеризується розмаїтістю потреб та інтересів. Різноманітність потреб, їхнє зростання відображені в загальному економічному законі підвищення потреб. Проте прагнення до повного задоволення потреб є нездійсненим, оскільки потреби подібно до обрію відсуваються кожного разу, коли люди наближаються до мети.

Прагнення задовольнити економічні потреби викликає у людей

різноманітні інтереси. За влучним зауваженням Джона Стюарта Мілля, добра справа рідко увінчується тріумфом, якщо з нею не пов'язані чийсь інтереси. Система економічних інтересів складна та різноманітна, як і потреби людей. Зводити її до тріади інтересів — суспільні, колективні, особисті — означає необгрунтовано спрощувати їхню різноманітність до примітивної схеми, яка не відбиває суворих реалій суспільства. Сучасна спільнота людей — це численні соціальні групи, класи, індивіди — кожний зі своїми, властивими тільки йому, інтересами. Але щоб реалізувати інтереси, людям необхідно взаємодіяти з іншими людьми, тому що поодиноці, взаємодіючи лише з природою, людина неспроможна задовольнити всю різноманітність потреб. Приклад з Робінзоном, героєм Даніеля Дефо, де розглянуто відносини людина — природа, є некоректним, бо це «чистий експеримент», подібний до ідеального газу, ідеальної рідини, що існують лише в лабораторії. Люди ж у системі суспільного виробництва тісно взаємодіють та співробітничать одне з одним. Більше того, дбаючи про свій інтерес, як помітив Адам Сміт, вони більшою мірою турбуються про інтереси суспільні, ніж якби вони це робили навмисно. Класичний приклад — бджоли, що збирають нектар, запилюють рослини, які знову і знову плодоносять, обдаровуючи кожної весни своїх мимовільних помічників.

Сукупність інтересів знаходиться в складній субординації, вони тісно пов'язані один з одним у суперечливій єдності, постійно змінюються та розширюються. У радянський період декларували пріоритет суспільних, загальнонародних, тобто державних інтересів. Зараз люди розуміють всю безпідставність ототожнення державних і загальнонародних інтересів.

У демократичних державах, які ґрунтуються на законах ринкової економіки, ієрархія інтересів будується на інших засадах. Тут пріоритет мають інтереси індивідуальні, приватні, а відносини між центральною владою та регіонами виключають диктат центру. Регіональне і місцеве самоврядування, федеративно-земельний устрій надають регіонам значної

самостійності та ініціативи в господарській діяльності, різноманітних можливостей у реалізації своїх інтересів. Разом з тим держава в ринковій економіці зобов'язана виступати арбітром, що утримує протиборство соціальних спільнот в цивілізованих межах, забезпечуючи певний баланс їхніх інтересів. Досить могутнім спонукальним стимулом є властиве природі людини прагнення до успіху, самореалізації, що викликає таке соціальне явище, як змагання, конкуренція. Але й вони найчастіше спричинені потребами та інтересами — безперечно головними двигунами суспільного прогресу, удосконалювання людини. «Найближчий розгляд історії, — писав Георг Гегель, — переконує нас у тому, що дії людей впливають з їхніх потреб, їхніх пристрастей, їхніх інтересів... І лише вони відіграють головну роль».

В історичному плані можна назвати й інші фактори, що спонукували людей працювати. Це, насамперед, насильство. Але саме насильство породжувалося інтересами тих, хто його застосовував. Причому економічні системи, що ґрунтувалися на насильстві, і в найдавніші, і в нові часи виявилися неефективними та зійшли з історичної сцени. Бо насильство могло дати тимчасовий ефект, коли люди працювали за допомогою примітивних знарядь праці. Лом, кувалда, лопата — їх можна було використовувати, застосовуючи насильство.

У столітті комп'ютерної техніки, інформаційних технологій насильство як чинник, що спонукає людей до праці, вичерпало свої можливості.

Соціальний ентузіазм як імпульс суспільного прогресу можливий тільки у винятково короткий період. Він може підштовхнути суспільство на прискорення змін. «Соціалістична» або «оксамитна» революція, здобуття країною незалежності викликає сплеск соціального ентузіазму в частини населення, але цей підйом неминуче спадає через короткий проміжок часу. По-перше, не можна очікувати довгого перебування людей в екстатичному стані, бо це суперечить природі людини. По-друге, неминуче розчарування в

несправджених надіях людей, які очікували «манни небесної» від політиків, що її наобіцяли.

Які ж джерела має у своєму розпорядженні економічна сфера?

Джерела економічної сфери різноманітні і не всі з них можна віднести до економічних, але без їхнього комплексного використання люди не зможуть реалізувати свої цілі та вподобання.

Джерелами суспільного економічного розвитку є: по-перше, ресурси — природні, трудові, накопичені у виді засобів виробництва та споживання, фінансові і грошові; по-друге, освіта, наука, інформація, інновації; по-третє, організація економічних відносин, праці та виробництва, їхня продуктивність; по-четверте, трудова, професійна і загальна культура; по-п'яте, моральні установи та цінності, якими керується населення країни; по-шосте, національна психологія і релігія.

Таким чином, джерелом суспільного прогресу поряд з матеріальними є й позаекономічні, нематеріальні чинники. Це духовна культура країни, моральні установи і цінності, своя національна етика та менталітет народу. Усі ці цінності обрана модель трансформації суспільства має обов'язково враховувати. Інакше велика частина населення з об'єктивних причин не зможе зрозуміти і сприйняти пропоновані владою заходи для реформування економіки, вона просто буде не готовою до цього через свою духовно-моральну, національно-психологічну сутність. Не можна не погодитися з тими вченими, які вважають: головна причина руйнівних тенденцій в економіці та моральній сфері останніх років — ігнорування національної духовно-моральної специфіки народу. Досвід країн традиційної ринкової економіки, які спираються на протестанську етику, не можна автоматично переносити в зовсім далеке від неї середовище східно-слов'янської цивілізації. Принаймні це тривалий процес, який за «500 днів» не може закінчитися успішно. Спроби форсувати його нічого, крім шкоди країні, народу, економіці не дадуть. Вітчизняний досвід

підтверджує це з часів Петра I. Західна модель більшовицькими чи необільшовицькими методами ствердитися не може, бо вона загрожує самим основам цінностей країни. І справа тут не в нових спробах пошуку якогось особливого шляху, що вже принесли незліченні лиха країнам пострадянського простору. Йдеться про вибір моделі, яка відповідає фундаментальним духовно-моральним та економічним цінностям, властивим цій країні, її народу. Закон мінімальної трансформації, сформульований наукою, має об'єктивну основу. Справді, з усіх варіантів перетворень досягне мети той, хто дає можливість з найменшими витратами адаптувати суспільство до нових умов, які не загрожують фундаментальним цінностям певної цивілізації.

8.2. Основні типи відтворення й економічного зростання

Розвиток суспільного виробництва в єдності його продуктивних сил та виробничих відносин включає просте і розширене відтворення. Відтворення — це той самий процес виробництва, але в постійному поновленні. За простого відтворення виробництво відновляється в незмінному масштабі (виробляється та сама продукція, у тих же обсягах і за допомогою тих же чинників виробництва), а при розширеному відтворенні — у зростаючих масштабах (зростає виробництво, змінюються чинники виробництва). Має місце економічне зростання. Під економічним зростанням мають на увазі кількісні й якісні зміни у виробництві, які виявляються в збільшенні його кінцевих результатів. На відміну від економічного зростання економічний розвиток виявляється в зміні міри економічного руху як єдності його кількісних і якісних характеристик. Зміни в конструкції електричних лампочок зробили дешевими їхнє виробництво й водночас подовжили термін їхньої служби. Для задоволення одних і тих же потреб необхідно менше витрат і менше продукції. Має зменшитися виробництво. Економічного зростання тут

немає, але є економічний розвиток за рахунок удосконалення якісних параметрів виробленої продукції.

Розрізняють два основних типи економічного зростання: екстенсивне й інтенсивне. Екстенсивне зростання досягається за рахунок кількісного збільшення чинників виробництва на колишній, технічній, кваліфікаційній та організаційній основі. Наприклад, працювала одна фабрика, побудували ще одну таку саму і збільшили виробництво вдвічі. *Інтенсивний тип* економічного зростання має місце в тому випадку, коли збільшення масштабів виробництва досягається за рахунок якісного удосконалення його чинників: засобів виробництва, робочої сили й їхнього використання. Так, виробництво продукції можна збільшити не за рахунок більшої кількості засобів виробництва та робочої сили, а за рахунок застосування досконалішої техніки, технології, кваліфікації працівників і т.ін.

Насправді екстенсивний та інтенсивний типи економічного зростання переплітаються і взаємодіють. Економічний розвиток — завжди певне поєднання екстенсивного й інтенсивного зростання. Збільшення виробництва досягається за рахунок зростання масштабів і за рахунок якісного удосконалення. У реальності бувають не чисті, а переважно інтенсивні чи екстенсивні типи економічного зростання.

8.3. Критерії суспільно-економічного прогресу

Розвиток суспільного виробництва як складної економічної системи проходить певні етапи. Вони розташовуються у визначеному порядку за рівнем складності та прогресивності. Власне кажучи, йдеться про етапи суспільно-економічного прогресу. Який же критерій суспільно-економічного прогресу? Зрозуміло, що він не може бути тільки зовнішнім мірилом, а мусить відповідати внутрішній сутності предмета (суспільства) і розвиватися разом з ним. Безглуздо оцінювати первісне суспільство чи феодальний масток за критерієм прибутковості, а капіталізм — за рівнем самозабезпечення господарств необхідними

матеріальними благами. Крім того, кожна підсистема суспільства відносно самостійна і до неї можна застосовувати свій критерій. Загальний критерій має бути диференційованим стосовно підсистем. Таким чином, критерій суспільно-економічного прогресу має відповідати сутності суспільства, бути *диференційованим і таким, що розвивається*.

Сутність суспільства розкривається через його про тиріччя з людиною та природою. Людина у взаємодії іншими людьми впливає на природу, пристосовуючи ді себе природні матеріали і процеси, перетворюючи їх ; засіб для досягнення цілей, у власні продуктивні сили Створюючи з природи власний предметний світ, людин; разом з тим освоює його та змінює саму себе, власні відно сини. Розвиток предметного світу і розвиток людини є власне кажучи, лише дві сторони одного й того самоп природноісторичного процесу розвитку суспільства. Роз виток предметного світу виражений з боку об'єкта, а роз виток людини — з боку суб'єкта. Між ними існує цілг безліч ланок і відповідно критеріїв розвитку. За кожнта з них можна в тій чи іншій мірі оцінити рівень розвитк} суспільства. Рівень прогресу суспільства можна визначити за розвитком знарядь праці: кам'яний вік, бронзовий вік тощо. Рівень розвитку суспільства можна ви-значити також за рівнем розвитку побутової техніки, засобів зв'язку, рівнем знань людини і т.ін.

Усі критерії не просто розташовані поруч один з одним, а субординовані між собою, насамперед, за ступенем матеріальності, залежності чи незалежності від волі і свідомості людей. Загальнішим об'єктивним критерієм суспільно-економічного прогресу є *рівень розвитку продуктивних сил*. Цей критерій може бути диференційований та конкретизований за допомогою таких категорій, як «рівень розвитку суспільного поділу і кооперації праці», «зростання додаткового продукту», «ефективність виробництва», «розвиток здібностей людини тощо», тобто через цілу систему виробничих та інших суспільних відносин. Але ці відносини можуть бути виражені й

через інтегральний критерій, що поєднує й узагальнено виявляє рівень розвитку суспільства як цілого в єдності його продуктивних сил, виробничих та інших суспільних відносин. Таким інтегральним критерієм є суспільно-економічна формація, в основі якої лежить певний засіб виробництва.

8.4. Основні ступені суспільно-економічного розвитку

Соціально-економічний розвиток суспільства — це природноісторичний процес, унаслідок якого здійснюється поступальний рух людства від менш розвинутих до більш розвинутих суспільних форм. Але у представників економічної, соціологічної, історичної науки немає єдності у визначенні критеріїв періодизації розвитку суспільства, а, отже, й у виділенні основних етапів суспільного прогресу. Один із критеріїв виділення етапів історичного розвитку — рівень індустріалізації економіки. Відповідно до нього виділяють такі етапи в історії розвитку суспільного виробництва: доіндустріальний; індустріальний; постіндус-тріальний; неоіндустріальний. В основі критерія — рівень розвитку продуктивних сил, насамперед засобів і зміст праці. Ручна праця характеризує доіндустріальний етап, машинна — індустріальну стадію, автоматизація виробництва, інноваційний тип розвитку виробничих сил — пост-індустріальний етап. Неоіндустріальний етап називають *інформаційним суспільством* або технотронною ерою.

Певною мірою такий підхід близький до стадійного. За основу виділення стадій Уолт Ростоу поклав рівень технологічного розвитку суспільства. Він виділяє п'ять стадій.

Перша стадія. *Традиційне суспільство*, у якому переважає аграрна

праця з використанням примітивної техніки. Низький рівень продуктивності праці перешкоджає нагромадженню капіталу. Політична й економічна влада належить класу великих землевласників.

Друга стадія. *Перехідне суспільство*, що забезпечує умови для стадії «зрушення». Розвиток підприємництва, зростання продуктивності праці, нагромадження капіталу, хоча і з низькою нормою нагромадження.

Третя стадія. *Стадія «зрушення»* — епоха промислової революції, машинна праця, її поділ як чинник різкого зростання продуктивності праці. Зростання норми нагромадження до 10%.

Четверта стадія. *Стадія «зрілості»* або *індустріальне суспільство*. Створюється велика машинна індустрія, розгортається науково-технічна революція, швидкими темпами розвивається урбанізація, на основі зростання продуктивності праці, фондівіддачі, зниження фондо- і матеріалоемності, підвищується до 20% норма нагромадження капіталу.

П'ята стадія. *Стадія масового споживання*, у якій провідним сектором економіки виступають галузі, що працюють для людини. Швидкими темпами розвивається сфера послуг, питома вага якої переважає над сферою виробництва.

Сучасне постіндустріальне суспільство еволюціонує від держави добробуту, у якому здійснюється значна роль державних інститутів, у суспільство добробуту, коли держава вже поступається провідною роллю цивільному суспільству, що розвивається на основі асоціативності, зняття протиріч між власниками і робітниками, поглиблення процесу соціалізації власності, результату праці. Чи не йдеться про ідеал, сформульований Карлом Марксом: «Вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх», що втілиться в життя за епохи «позитивного гуманізму»?

Згадавши про класика марксизму, буде несправедливим не зазначити про формаційний підхід, що домінував у радянському суспільствознавстві. Карл Маркс виділяв три формації;

Перша — *первинна (архаїчна)* — первісне суспільство, азіатський спосіб виробництва, залежність людини від природних чинників.

Друга — *вторинна формація зпануванням приватної власності, речової залежності людини*, коли людина — засіб, а не мета виробництва.

Третя — *третинна комуністична формація*, коли «царство необхідності» поступається місцем «царству волі», у якому метою виробництва стає людина. Гармонічне суспільство, де усунуті всі форми соціальної нерівності.

Карл Маркс виділяв п'ять способів виробництва, поклавши за основу вирішальну роль матеріального виробництва: *первісно-общинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний*. Зміна способів виробництва здійснюється за Марксом на основі протиріччя між продуктивними силами і виробничими відносинами внаслідок соціальних революцій. Соціальні революції розглядалися як локомотив історії. Приватна власність, соціальне гноблення трудящих, протилежність класових інтересів неминуче призводить до посилення класового антагонізму та революцій.

Нині позиції марксизму зазнають запеклої критики. Із погляду еволюційного розвитку багатих країн Заходу вона виправдана. Але коли в країнах пострадянського простору соціальна сфера характеризується крайньою нерівністю, коли розрив між 10% добре- і 10% малозабезпечених родин констатується в 15 і більше разів, коли 1,5-2% населення контролює 50-60% національних благ, не буде дивним, якщо «примара комунізму» знову замаячіє на просторах колишнього Союзу. Що ж до формаційного підходу, то неспроможність його абсолютизації очевидна. По-перше, лише частково п'ять способів виробництва характеризували історичний розвиток Європи. Не тільки цивілізації Сходу, а й Україна не вписується в таку схему. По-друге, не існує ніякої механічної залежності між рівнем розвитку продуктивних сил та формами власності на засоби виробництва. Приватна

власність, що виникла ще в давньому світі, зберігається й донині. Крім того, вона

знайшла високу адаптивну здатність у міру необхідності перетворюватися з індивідуальної в партнерську, кооперативну, акціонерну й інші різновиди. По-третє, не витримала іспиту часом і теза формаційної теорії про соціальну революцію як найефектніший і радикальний спосіб економічного розвитку. Неминучим наслідком соціальних катаклізмів виступає руйнування значної частини виробничих потужностей, падіння економіки в глибоку тривалу економічну кризу, порушення послідовності господарських зв'язків та методів управління.

Різні підходи до періодизації суспільно-економічного розвитку збагачують економічну теорію, уявлення про поступальний природноісторичний процес еволюції людського суспільства. Узагальнення досвіду соціально-економічної трансформації висунуло тепер на перший план цивілізаційну теорію суспільного розвитку, яка розглядає еволюцію як зміну цивілізацій. Термін *цивілізація* (від латинського *civils* — громадський, суспільний) використовується в суспільствознавстві по-різному. В одному випадку мається на увазі ступінь розвитку культури, в іншому — різні етапи суспільного розвитку, у третьому — вища стадія розвитку суспільства, що прийшла на зміну варварству (за Льюїсом Г. Морганом людство проходить три стадії: дикість, варварство, цивілізація). Найчастіше під цивілізацією розуміють високоорганізовану систему соціально-економічних, правових, культурних та інших відносин розвиненого суспільства.

Сучасна цивілізація — вищий етап розвитку людського суспільства, у якому відбуваються корінні якісні зміни в усіх сферах громадського життя. Домінуючу роль тут відіграють на відміну від нижчих рівнів не природні, а створені людьми засоби виробництва. Засоби виробництва революціонують усю сукупність соціально-економічних відносин, прискорюючи еволюційний процес. Еволюцію цивілізаційна теорія розглядає як об'єктивний процес, що

породжує зрештою цивілізацію. Суб'єктивні спроби змінити хід еволюційного розвитку шляхом революцій, задуманих інтелектуалами в затишку кабінетів (такі спроби Нобелівський лауреат Фрідріх Хайєк називає згубною самовпевненістю), робить еволюцію цивілізації неможливою. Фрідріх Хайєк зазначає, що «цивілізація не тільки продукт еволюції, цивілізація — це процес; установлюючи систему загальних правил та індивідуальних свобод, - вона робить можливим продовження свого розвитку. Люди не можуть керувати цивілізацією...».

Історичний досвід показує, що внаслідок помилкової інтерпретації високих ідей, штучного конструювання суспільних моделей, що суперечать еволюції, перенесення їх до практичної площини, коли до соціального експерименту залучають сотні мільйонів людей, суспільство потрапляє у безвихідь. У такому випадку воно двічі оплачує порушений хід еволюції: тоді, коли йде від нього, і тоді, коли повертається. Соціальна революція найчастіше призводить до руйнування виробничих потужностей, деформації економічних відносин, протистояння класів та соціальних груп. Усе разом занурює суспільство в смугу безупинної кризи. Тим часом розвиток економічно передових країн, починаючи з 30-х р. ХХ ст., наочно демонструє переваги еволюційного розвитку, поступового здійснення ринкових реформ, у тому числі й відносин власності. Обмеження прав власності великих власників у західних країнах здійснювалося в основному не методом націоналізації і конфіскації, а шляхом їхнього перетворення в часткових власників у ході розширення прав управління та контролю над виробництвом трудових колективів, підвищення частки акцій, що знаходяться у власності найманих робітників. Цьому ж сприяло і розширення економічних функцій держави. Такі процеси дістали на Заході назву *функціональної соціалізації*.

Цивілізаційна теорія стверджує пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. Об'єктивною основою процесу розмивання чинників, що утворюють класи, виступає технологічна революція, яка у постінду-

стріальних країнах спричинила формування нової соціальної структури. Цивілізаційна теорія далі характеризується усвідомленням цілісності та взаємозалежності сучасного світу. Глобалізація проблем, які поставили людство на рівень виживання, інтенсифікація економічних, політичних, культурних зв'язків між народами, сприяє добору найефективніших форм власності, механізмів господарювання, формуванню єдиної планетарної цивілізації. Найуніверсальнішими формами життя суспільства, що збереглися в процесі «природного добору», залишаються: приватне володіння чинниками виробництва й їхнє колективне використання, ринковий механізм саморегулювання суспільного виробництва з державним за необхідності підстроюванням, мотиваційні стимули трудової діяльності і т.ін.

Запитання для повторення

У чому полягає сутність джерел економічного розвитку? Які рушійні сили економічного прогресу?

У чому полягає найбільш загальне протиріччя способу виробництва?

Що таке відтворення? Чим відрізняється розширене відтворення від простого?

Що таке економічне зростання? Чим відрізняється економічний розвиток від економічного, зростання? Що таке екстенсивне економічне зростання?

Назвіть критерії суспільно-економічного прогресу. Які етапи соціально-економічного розвитку виділяє економічна наука?

Якими ознаками характеризуються формаційний і цивілізаційний підходи у періодизації суспільно-економічного розвитку?

Глава 9 СУЧАСНІ ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ

9.1. Економічна система: суть і форми

Економічна система, як і цивілізація,— продукт еволюційного розвитку. Кожна нова система формується в надрах старої, поступово набуваючи нових якостей, що й відрізняє її від попередньої. Сформована історично вона завжди зберігає деякі залишки минулого, що можуть переборюватися досить довго. Одночасно вже в новій системі зароджуються паростки майбутнього, що зрештою і призведуть до нової якості, виникненню досконалішої системи суспільного прогресу.

Економічну систему визначають

Економічна система J по-різному. В одному випадку її характеризують як сукупність економічних відносин, що історично виникли, склалися в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання економічних благ. В іншому — як сукупність юридично закріплених норм, правил, принципів, що визначають характер взаємин між людьми. У третьому — економічна система — сукупність економічних відносин між суб'єктами, що хазяйнують, які здійснюють вибір способів оптимального використання обмежених ресурсів з метою задоволення індивідуальних і суспільних потреб. Кожне з визначень відбиває якусь одну зі сторін категорії, бо складність об'єкта не дає можливості дати його вичерпну характеристику якимось одним визначенням.

Як і будь-яка інша, система економічна характеризується такими рисами, як *цілісність, організованість, керованість, цілеспрямованість*. Цілісність означає органічну єдність і сумісність різних сторін та елементів системи, домінування в ній сукупності економічних відносин, що відбивають її глибинну суть. Єдність обумовлює взаємодію, взаємопроникнення і взаємозамінність елементів системи, забезпечує стійкість зв'язків між господарюючими суб'єктами. Елементи колишніх

економічних відносин, які зберігаються, витісняються на периферію нової системи, де відіграють обмежену, підлеглу роль, і не впливають на громадське життя. Ринкові відносини, зароджуючись у системі суспільного поділу праці, поступово витісняють на периферію відносини натурального господарства, охоплюють згодом практично всі сторони громадського життя суспільства. Французький історик Фернан Бродель, писав, що «...ринок — це звільнення, прорив, можливість доступу до іншого світу. Діяльність людей, надлишки, які вони обмінюють, повільно проходять через вузький пролом спочатку так само важко, як проходив через вушко голки біблійний верблюд. Потім отвори розширилися, кількість їх зростає, а суспільство зробилося суспільством із загальним ринком». Усі елементи системи не тільки організовані в єдиний економічний організм, а й субординовані за значущістю.

Економічна система охоплює безліч відносно самостійних підсистем та їхні взаємозв'язки. За відтворювальною ознакою можна виділити підсистеми виробничих відносин, що складаються безпосередньо в процесі виробництва благ, їхнього розподілу, а також на стадіях обміну і споживання. Між підсистемами існує прямий (первинний) та зворотний взаємозв'язок. Розподіляти, обмінювати, споживати можна тільки те, що вироблено. Якщо відсутні потреби у благах, то вони не мусять вироблятися.

Керованість економічної системи — це сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, що забезпечують її рівновагу. Координація діяльності господарюючих суб'єктів може здійснюватися сукупністю ринкових механізмів, «невидимою рукою» ринку, а також свідомим впливом ринкових суб'єктів на економічні процеси з метою одержання бажаного результату. Проте свідомий вплив має підпорядкований, обмежений характер, здійснюється у вузьких межах, порушення яких у будь-який бік призводить до негативних наслідків для економіки й суспільства. Ось чому інформація про те: що, як, скільки і для кого

виробляти, має в основному об'єктивний характер і дає змогу господарюючим суб'єктам приймати оптимальні рішення. Саме такий характер керованості притаманний ринковій системі.

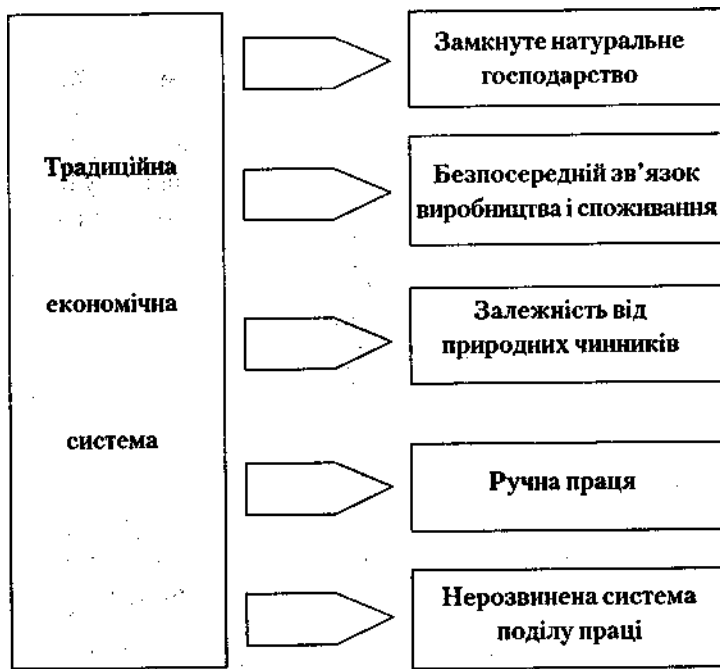
Цілеспрямованість економічної системи має на увазі чітке усвідомлення цілей, що ставить перед собою суспільство. Кінцева мета — вільний усебічний розвиток особистості. Всі інші служать їй. Проте досягається вона тільки за певних умов. Але соціальна спрямованість суспільного виробництва залишається головним напрямком розвитку економічної системи. Вона здебільшого залежить від того, наскільки рівномірно розподілена в суспільстві економічна влада, який діапазон майнового розподілу членів суспільства і соціальних груп, що є безпосереднім рушійним мотивом економічного зростання. Сукупність ознак забезпечує характер економічної системи, що самовідтворюється, тобто її здатність самостійно підтримувати і розширювати свою життєдіяльність. З історичним розвитком самовідтворювані системи охоплювали дедалі більші спільності людей: племена, громади, нації, інші сукупності населення. Людство вступає у такий етап розвитку, коли відтворення всіх необхідних елементів для виживання і розвитку життєдіяльності людей можливе лише в глобальному масштабі. Цілісність та взаємозалежність виходять за сучасних умов на рівень усього світового співтовариства. В економічній теорії немає єдності поглядів на критерії і принципи виділення економічних систем. Це пояснюється, насамперед, їхньою різноманітністю, кожна з яких характеризується специфікою історичних традицій, національних особливостей, рівнем розвитку продуктивних сил, політичних та економічних свобод, традицій, пов'язаних з формами власності, виробничої кооперації і т.ін. Висловлюються й категоричніші судження. Так, відомий німецький економіст Вільгельм Ойкен, один із теоретиків соціального ринкового господарства, вважав, що існує тільки дві системи — ринкова і центрально-керована. З таким судженням можна погодитися, якщо мати на увазі основні існуючі моделі таких економічних

систем.

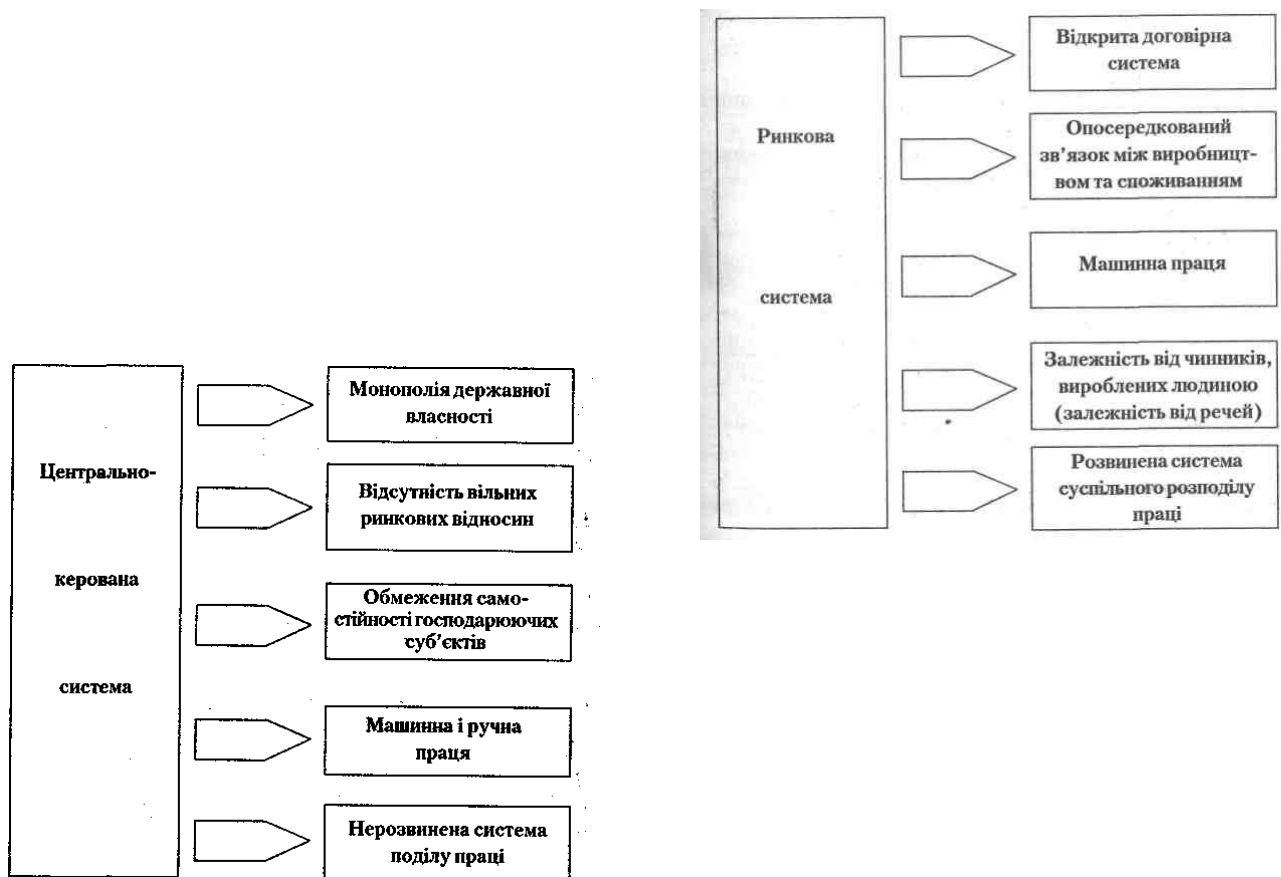
Економічна модель — не більше за формалізований опис системи. Вона відбиває абстрактні уявлення про найістотніші риси процесу чи об'єкта, що описуються, найчастіше розглядає його в статиці, не зволікаючи на багатства економічних явищ, котрі виявляються в реальному житті суспільства. Модель відбиває економічну дійсність певною мірою спрощено, оскільки ґрунтується в основному на базових категоріях системи. Виділяються три основні моделі економічних систем: традиційна-, ринкова, центрально-керована.

Традиційна система властива раннім етапам розвитку суспільства, доіндустріальній епосі, коли панувала аграрна ручна праця, люди значною мірою залежали від природних чинників. Знання, що ще не стало наукою, ґрунтувалося на емпіричних спостереженнях, поверхневих узагальненнях. Поступово накопичувався досвід гос-

подарювання, який закріплювався в звичаях і традиціях. На господарське життя великий вплив мала церква, яка канонізувала накопичуваний досвід. Традиції підтримувалися релігійною вірою. Управління таким суспільством ґрунтується на принципі патерналізму, що припускає заступницьке відношення до громадян держави з боку верховної влади — короля чи монарха. В економічній структурі традиційної системи домінувало натуральне господарство, ринкові відносини мали нерегулярний характер, ще не стали загальними (див. схему традиційної системи).

В окремих країнах давнього світу існувала й інша організація суспільства, що одержала назву азійського способу виробництва. Він існував в Індії, Китаї, Єгипті — східних деспотіях, а також у країнах американського континенту — Мексиці, Перу — держави інків, ацтеків, майя. Основу

азіатського способу виробництва складала землеробські громади. Необхідність вести постійну боротьбу з природою і з метою самооборони громади змусили об'єднатися в державні структури, що одержали назву деспотії. Східні деспотії зосередили у своїх руках власність на землю і воду, привласнювали додатковий продукт. Більш пізні деспотії допускали приватне володіння та приватну обробку землі, розвиток купецького і лихварського капіталу. Це забезпечувало життєздатність та стабільність азіатського способу виробництва на тривалих відрізках історичного розвитку. Нині деякі економісти розглядають азіатський спосіб виробництва історичним попередником *центрально-керованої* (адміністративно-командної) системи.

Центрально-керована система характеризується монополією державної власності, розпорядником якої виступає державний апарат, відсутністю вільних товарно-грошових відносин, концентрацією в руках єдиного політичного й економічного центру усіх важелів впливу на господарську діяльність підприємств, значної частини додаткового продукту. (Див. модель центрально-керованої системи).

Центрально-керована система завдяки централізації політичної й економічної влади дуже ефективна в екстремальних умовах громадського життя (війни, епідемії, природні катаклізми величезної руйнівної сили). Проте за нормальних умов вона втрачає життєздатність, рано чи пізно потрапляючи до смуги системної кризи. Криза переборюється протягом тривалого часу на основі повернення до відкритої економіки.

В основі відкритої економіки — свобода вибору, різноманітність форм власності і господарювання, розвинені ринкові відносини.

Йдеться про формування договірної, ринкової системи, різні моделі якої домінують у сучасному світі (див. модель ринкової системи).

9.2. Ринкова економіка як система

Ринок — це економічна система. І, як усяка система, вона

характеризується цілісністю. Мається на увазі, що ринкові відносини охоплюють практично всі сфери життєдіяльності суспільства, хоча і не з однаковою інтенсивністю. Зовні хаотичний рух товарів і послуг, робочої сили і капіталів підпорядкований «залізним» законам ринкового господарства. Економічні процеси і на мікро-, і на макрорівнях піддаються внутрішньому впливу (через співвідношення попиту та пропозиції) та зовнішньому (регулююча роль держави).

У ринковій економіці виділяються три головних чинники, три блоки, на яких ґрунтується система. По-перше, свобода вибору — свобода підприємництва; по-друге, конкуренція і вільне ціноутворення; по-третє, право власності.

Свобода вибору — головна характеристика ринкової системи. Зрозуміло, економічна свобода — суспільне явище, що відрізняється від індивідуального.

Вона припускає, за словами Альфреда Маршалла, деяке обмеження свободи індивідуальної. Єдино розумний підхід — свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої. А це правило диктує інше — співробітництво, об'єднання інтересів та сил дають помножений результат. Працює закон синергії.

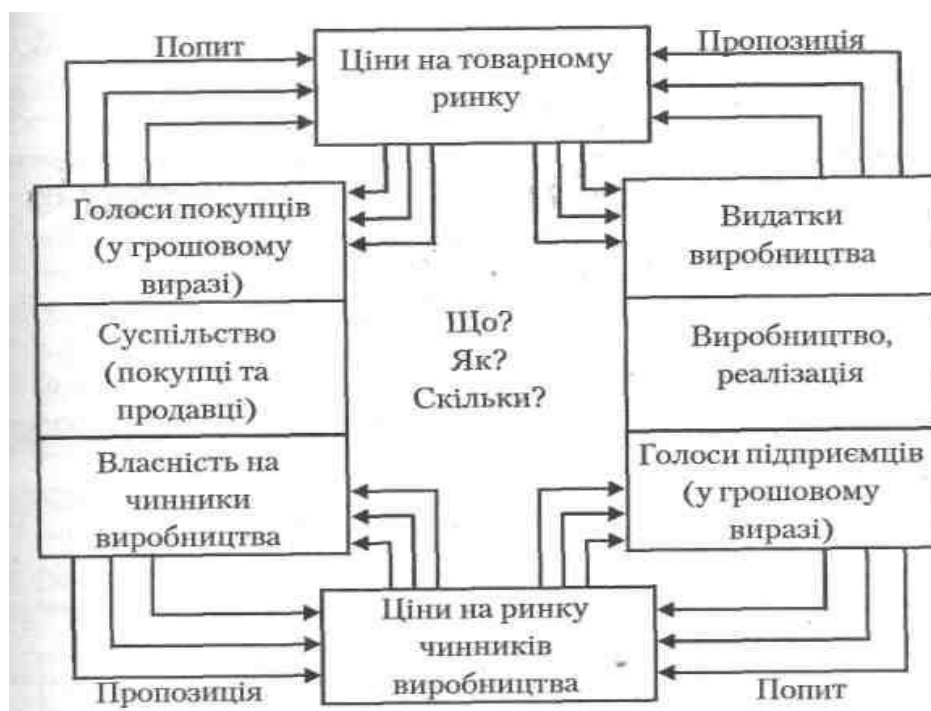
Виникає запитання. А як же з рівністю, проголошеною ще Французькою революцією? Свобода і рівність, як не дивно — цінності різних порядків. Вони просто несумісні. Рівності природної, соціальної чи небудь-якої іншої просто не може бути. Не можна погодитися з думкою: суспільство, що ставить рівність попереду свободи, не досягає ні свободи, ні рівності. Таке суспільство гине.

Коротко про конкуренцію і свободу ціноутворення. Без конкуренції немає ринку, але й ніщо не загрожує так ринку, як конкуренція. Вільна конкуренція з чинника, що стимулює підприємництво, без суспільного контролю, після заміни одного іншим, «тхне занадто великим присмаком зла». Конкуренція має тенденцію до саморуйнування і переродження в

монополію. Ринок пожирає сам себе, бо підриває вільне ціноутворення, яке визначає обсяг виробництва, співвідношення між попитом та пропозицією. Без перебільшення можна твердити: головний закон ринку — закон цін. У товарному світі, за Марксом, ціни — це закохані погляди, які товари спрямовують на гроші, в антитоварному, тобто в командній економіці, де бал править дефіцит, гроші прагнуть взаємності, пожираючи товари принагідними поглядами, але це кохання часто залишається платонічним.

Ціни в ринковій економіці — наслідок зчеплення економічних рішень, крізь призму яких заломлюються переваги і потреби споживачів та виробників. Саме в цінах «закодована» інформація, що спонукує робити те, у чому кожної миті відчуває потребу економічна система. А оскільки переваги суспільства різноманітні, як різноманітне саме суспільство з погляду форм власності і підприємництва, виробництво прагне задовольнити всі наявні і розбудити нові потреби. Ось чому ринок і дефіцит — поняття

взаємовиключні.

Інформація, що міститься в цінах, пробігає як електромагнітна хвиля через уся господарську систему, подаючи сигнал від споживача до виробника. Рішення підприємця купити чи продати якусь кількість товарів за визначеними цінами — відзеркалений сигнал, що знову хвилеподібно

поширюється по всій системі. Система адаптується до нової ситуації, створеної цим рішенням. Так здійснюється взаємозв'язок між індивідами в ринковій системі. Вона складає зміст механізму системи, породжуючи круговий причинний зв'язок, що не має ні початку, ні кінця. Система, що саморегулюється підпорядковується законам, описаним теорією управління. У теорії управління є теорема Ешбі, відповідно до якої система управління повинна бути не менш складною, ніж самий об'єкт управління. Якщо керована система стохастична, тобто знаходиться під впливом випадкових чинників, то й регулятор, що забезпечує стабільність системи, її функціонування, повинен бути здатним до вироблення адекватних впливів, що гасять випадкові зовнішні збудження.

Таким є механізм ринкової системи.

Будь-яка економічна система функціонує в умовах фундаментального протиріччя, що виявляється в координатах: необмежені потреби — обмежені ресурси. Матеріальні, трудові, фінансові ресурси завжди в дефіциті. І економічна система завжди стоїть перед вибором: Що робити? Як робити? Скільки робити? Для кого робити? Якою ціною робити? Чи здатна система адаптуватися до змін? На ці запитання ринок дає відповіді в процесі ринкового кругообігу (див. рис. 9.1).

Суспільство — сукупність продавців і покупців. Праворуч — підприємці, ліворуч — домашні господарства. Перші роблять споживчі товари, другі — чинники виробництва. Розподіл умовний, тому що домашні господарства поставляють на ринок переважно робочу силу (абстрагуємося щодо збережень, які за певних умов перетворюються в інвестиції).

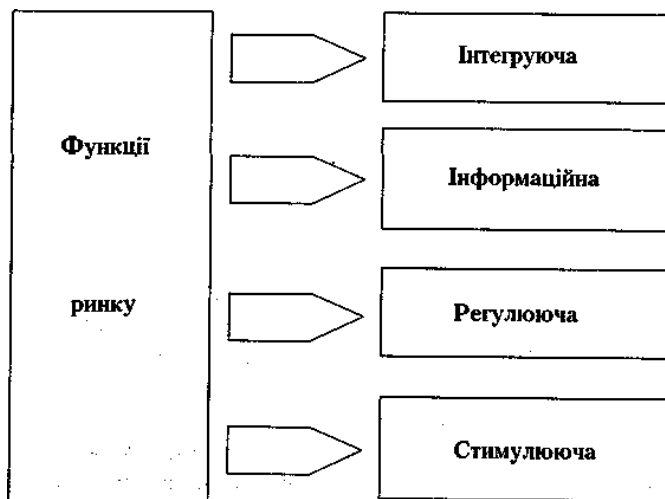

Рис. 9.1. Функціонування ринкового механізму

Якщо ціна більша за витрати, тобто забезпечує прибуток, виробник готовий поставити на ринок необхідну кількість товарів. Попит — а це платоспроможна потреба — за прийнятними цінами проковтне пропоновані товари. Платоспроможність залежить від попиту підприємців на головний товар домогосподарства — робочу силу, яка також здобувається за визначеною ціною (заробітна плата). В умовах, коли попит та пропозиція синхронізуються, установлюється рівноважна ціна, що забезпечує безперебійне функціонування ринкового механізму.

В економічній системі ринок виконує дуже важливі, тільки йому властиві функції.

Інтегруюча функція має на увазі таку властивість ринку, що зводить воедино ізольовані самостійні рішення

мільйонів його економічних суб'єктів. Кожен діє на свій страх і ризик, керуючись розумінням того, як оптимізувати результати своїх зусиль на ринку. Однак закони ринку диктують ринковим суб'єктам цілком визначені правила поведінки. У разі порушення правил ринковий суб'єкт програє, тобто його рішення не було оптимальним. Ринок визнає і відбирає найбільш ефективні рішення, які відповідають його законам.

Інформаційну функцію виконує, насамперед, ціна. Саме через ціну виявляються потреби індивіда і суспільства в основних товарах і

послугах. Ціна в значній мірі визначає співвідношення попиту та пропозиції, інформує, подає сигнал до активних дій покупцям і продавцям, споживачам і виробникам.

Регулююча функція ґрунтується на обліку платоспроможності ринкових суб'єктів. Відповідно до неї розподіляються обмежені ресурси в суспільстві, встановлюються рівноважні ціни, складається оптимальна структура виробництва і споживання.

Стимулююча функція відповідно до законів ринку спрямовує діяльність ринкових суб'єктів на ефективне ведення своєї справи. А це означає раціональне використання ресурсів, впровадження інновацій, підвищення якості товарів і послуг. В умовах жорсткої конкуренції лише ці складові сповна винагороджують ринкового суб'єкта.

Усі функції не тільки взаємозалежні, але й переходять одна в одну, утворюють круговий причинно-наслідковий зв'язок.

Отже, ринок — специфічна форма взаємозв'язку самостійних, відокремлених суб'єктів ринкового господарства — виробників і споживачів, що приймають оптимальні рішення на свій страх і ризик.

Існують різні види ринків: споживчого і виробничого призначення, ринки праці, землі, капіталу.

Існує також ринок грошовий, цінних паперів, «ноу-хау» і т.ін. За широтою охоплення виділяють регіональні (локальні), національні і міжнародні ринки. Розрізняють також ринкові структури, тобто умови, за яких здійснюється ринкова конкуренція, політика ціноутворення, формується прибуток. Тут розрізняють ринки досконалої і недосконалої конкуренції. Недосконала конкуренція включає три структури — монополістичну, олігопо-лістичну і чисту монополію.

Отже, короткий аналіз ринкової системи дозволяє дійти висновку: ринкова система має значні переваги. Свобода вибору забезпечує відкритість системи, у якій природно визначаються суспільні потреби, встановлюється під впливом платоспроможних потреб відповідна їм

структура виробництва, створюється необхідний обсяг товарів і послуг. Ринок робить усіх учасників ринку матеріально зацікавленими в найвищій продуктивності,

отже, стимулює використання досягнень науково-технічного прогресу. Ринок зводить воєдино ізольовані, самостійні рішення ринкових суб'єктів, відбираючи найбільш раціональні, ефективні рішення. Система ринкового господарства може розглядатися як найбільш розвинена координуюча система, що функціонує як гігантська обчислювальна машина з потужністю, незмірно більшою найбільш вдосконаленого обчислювального пристрою.

Ринок вирішує основні проблеми економіки людини — звільняє його від дефіциту, дає можливість створити відносно забезпечений рівень життя. Однак ринок — необхідна, але все-таки недостатня умова для розвитку і процвітання суспільства. Більше того, ринок має й істотні недоліки.

По-перше, тенденція до монополії; по-друге, нав'язування непотрібних товарів робить систему марнотратною, що загострює екологічні проблеми; по-третє, диференціація доходів може перевищити оптимальний рівень, що породжує гострі соціальні катаклізми; і, по-четверте, ігнорування суспільних благ, орієнтація на індивіда позначається на стабільності системи. Тому не можна погодитися з економістом, Нобелівським лауреатом Мілтоном Фрідменом, що жодне суспільство не може бути стійким, якщо воно спирається на директивне планування. Але воно не може керуватися й винятково принципами добровільного співробітництва. У сучасних умовах усе більше вчених, суспільних діячів висловлюють тривогу у зв'язку з таким явищем ринкової економіки, як радикальний, агресивний індивідуалізм, що загрожує зруйнувати сучасне суспільство. Ринок народжує «ринковий характер» — бездуховного суб'єкта, заклопотаного тільки успіхом, часто примарним, недосяжним. Про це добре сказав Еріх Фромм. Людина, що має ринковий характер відчуває себе товаром. Жива істота стає товаром на ринку особистостей, її мета —

цілковита адаптація до ринку, з метою бути потрібною, зберегти попит на себе за будь-яких умов, що сладаються на ринку особистостей. Її «я» змінюється згідно з принципом «Я така, яка я вам потрібна». Успіх залежить від того, наскільки вигідно вдається людям подати себе як «особистість», наскільки гарна їхня зовнішність, наскільки вони «життєрадісні», «здорові», «динамічні», «агресивні», «надійні», «честолюбні». Він залежить від їхнього походження, приналежності до того чи іншого клану, від знайомств із потрібними людьми. Вони мають кризу ідентичності. Вони безликий інструмент. Люди з ринковим характером не вміють ні любити, ні ненавидіти. Вони не мають найближчих друзів, вони не дорожать навіть собою («Мати чи бути»). Висловимо надію, що слов'янський менталітет, у якому духовний початок завжди вищий від матеріального, не перетворить наших підприємців на бездумний агрегат по створенню грошей.

Ринок народжує й іншу небезпеку, пов'язану з екологією. Технології, що виснажують ресурси в умовах ринку, на жаль, не втрачають конкурентноспроможності в порівнянні з технологіями, які їх зберігають. Звідси — погроза повного виснаження ресурсів і руйнування навколишнього середовища, придатного для життя. На думку деяких вчених, ринкова конкурентна економіка сумісна з життям на землі тільки в тому разі, якщо видима швидкість обертання капіталу майже дорівнює нулю, тобто окупається в момент вкладення у виробництво. У сучасних умовах це неможливо, але може стане можливим у майбутньому? Так, важко не погодитися: ринок — дуже погана система, але ... всі інші ще гірші! Для сучасної економіки ринкова трансформація не має альтернативи. А от як її проводити — це інша тема, що вимагає окремої розмови. Нагадаємо одну історію з твору Артура Хейлі «Колеса». Шістдесяті роки... Йде по фірмі один

з її керівників (фірма — законодавець мод в автомобілебудуванні) і зупиняється біля механіка, що чаклує над купою металу. «Як враження?», — запитує шеф. «Чортові німці, — відповідає механік. — Укотре копаюся

у «Фольксвагені» — якість безумовна». «А японські автомобілі?», — запитав хтось із почету. «Глина і солома», — була відповідь. Читаємо монографію 80-х років. Один із фахівців фірми «Нісан» на прес-конференції говорить: «Для того, щоб нам перейти на нову модель, потрібно кілька годин. «Дженерал моторе» — кілька тижнів. Про якість японських автомобілів не говоримо, їм немає аналогів». Чверть століття — оптимальний термін, якщо йти послідовно шляхом ринкової економіки, створюючи соціальне ринкове господарство. В Україні 10 років втрачено і «світле майбутнє» віддаляється...

9.3. Командна економіка та її основні риси

У суспільствознавстві усе більше визнання знаходить точка зору одного з основоположників теорії соціального ринкового господарства Вільгельма Ойкена, який вважав, що поняття «капіталізм», «соціалізм», «комунізм» не більш, як абстрактні ідеологічні категорії. Існують тільки дві системи: ринкова і центрально-керована в різних модифікаціях. Центрально-керована система, її частіше називають адміністративно-командною, прогнала історичне змагання ринковій, тому що виявилася нездатною вирішити головні питання людського буття — забезпечити гідний рівень життя людей, громадські свободи, динамічний розвиток економіки і суспільних відносин. Нерідко адміністративно-командну систему ототожнюють з центрально-керованою системою, що існувала в Радянському Союзі. Так, деякі економісти небезпідставно вважають, що в СРСР існувала не чисто адміністративна, а змішана економіка іншого, чим на Заході, типу.

Подібно ринковій, адміністративно-командна система має особливості в різних країнах, де використовують елементи ринкової економіки, які нерідко деформуються авторитарними методами управління, а також форми недержавної власності, що суворо регулюються центром. Часто створення теоретичної моделі адміністративно-командної системи

приписують класикам марксизму. Однак це не зовсім так. Вони лише поглибили ідеї, що висловлювалися вченими в різні епохи розвитку суспільства. Найглибше ідеї неринкового господарства сформульовані соціалістами-утопістами. Це було реакцією на соціальні негаразди, що спіткали трудові верстви населення в епоху первісного нагромадження капіталу і промислового перевороту.

Одним із авторів ідеї централізму є Бабеф (Франсуа Ноель). Про нього Олександр Іванович Герцен писав: «Бабеф помер, але на його могилі піднімається чудовисько централізму». У радянських енциклопедіях його називали попередником наукового комунізму. Чому абстрактна теорія втілилася в СРСР у суспільство, що базується на монополії державної власності, керованої з єдиного економічного центру? Адже повинні існувати об'єктивні чинники, крім політичної волі групи людей, що створили партію, яка здійснювала насильство. Ці чинники криються в історії становлення і розвитку Російської імперії. Процес централізації влади, у тому числі економічної, продовжувався століттями. Визначальною рисою такої влади виступала держава бюрократії. Головною функцією бюрократії — увічнення самої себе, а це можливо тільки на основі насильства і строгої регламентації всього громадського життя людей. Централізована система ґрунтується на заборонах. Ще до повалення монархії в Росії гірко жартували: у світі існує чотири види правопорядку: перший — в Англії, де усе дозволено, крім того, що заборонено; другий — у Німеччині, де все заборонено, крім того, що дозволено; третій — у Франції, де усе дозволено, навіть те, що заборонено, і четвертий — у Росії, де усе заборонено, навіть те, що дозволено. Після жовтня 1917 року в країні встановилася тоталітарна система, яку назвали *соціалістичною*. Її матеріальною основою стала *формально-усуспільнена власність на засоби виробництва*, що за словами Фрідріха Енгельса, є ознакою фальшивого соціалізму. Надалі вона змінилася настільки, що стала носити надто виражений відомчий характер.

Державна монополія поширювалась не тільки на засоби виробництва, але і на його результати. Робітник на підприємствах державної власності так і не став реальним господарем. Як і пророкував у полеміці з Карлом Марксом Михайло Бакунін, відторгнення трудящих від власності, влади і управління так і не було переборено. Реальним господарем і розпорядником власності став партійно-державний апарат, який являв собою складну ієрархічну структуру.

Піраміда влади будувалася на основі тотального централізму, її вершина виробляла команди, які громіздкий апарат передавав на підприємства, колгоспи і радгоспи. Команди-директиви необхідно було обов'язково виконувати, тому що вони носили характер закону. Так, загалом виявлялося централізоване керівництво всіма сферами життєдіяльності суспільства. Основою її в економіці стало директивне планування. Кожна республіка, область, галузь, підприємство, навчальний чи науково-дослідний інститут повинні були керуватися директивним планом, який після затвердження його законодавчим органом перетворювався на закон. Через те що економіка адміністративно-командної системи була дефіцитною, плани практично не виконувалися, тому що не були забезпечені матеріальними і фінансовими ресурсами.

Протиріччя інтересів між колективами і державою призводили до того, що колективи були зацікавлені в заниженому плані, тому що його було легше виконати. Це забезпечувало матеріальну і моральну винагороду керівникам з боку вищого апарату країни. Що ж до робітників та службовців підприємств і організацій, то для них практично переривався зв'язок між результатами праці і винагородою за неї. Зрівнялівка, що існувала в системі оплати праці, не стимулювала його продуктивність. Країна втрачала позиції в міжнародній економіці, тому що висока собівартість вітчизняних товарів, низька якість робили їх неконкурентоспроможними на світовому ринку. Експортний потенціал знижувався. Головною статтею експорту усе більше ставало вивезення

сировинних ресурсів. Завдяки майже десятикратному підвищенню цін на нафту в 70-ті роки СРСР за 10 років отримав майже 180 млрд дол. Але процес загнивання адміністративно-командної системи став незворотним і навіть величезні грошові кошти лише продовжували агонію. Наприкінці 80-х центральна-командна система радянського типу зазнала краху. У сучасних умовах в деяких країнах ще агонізують тоталітарні режими. Однак історичної перспективи, як показує світовий досвід, вони не мають.

9.4. Системна криза державного соціалізму

У сучасних умовах країни пострадянського простору знаходяться на переломному етапі історії. Колишні республіки знайшли самостійність, залишаючись залежними одна від одної, але в більшій мірі від багатих країн Заходу, насамперед, США. Двополюсний світ перетворився на однополюсний, у якому домінує одна держава, у значній мірі виявляє вплив на економіку і політику більшості країн пострадянського простору, що переживають тривалу трансформаційну кризу. Криза, що призвела до краху систему державного соціалізму, і трансформаційна, яка характеризує сучасний етап

розвитку України, Росії й інших країн Співдружності Незалежних Держав, безперечно, взаємопов'язані, але не в тій мірі, як прийнято вважати. Кожна з них має свої причини й особливості.

Системна криза спричинена об'єктивними чинниками, її не пояснити обивательськими уявленнями, які іноді експлуатують політичні сили лівого спектру, що бачать головною причиною кризи «підривну діяльність» західних держав, тобто зовнішній чинник. Чи можна вважати зовнішнім чинником виснажливу гонку озброєнь, у яку підрядився СРСР через недалекоглядну політику керівництва країни? Концепція пріоритету класових інтересів призвела до зростаючої мілітаризації економіки, яка виснажила ресурси країни. Це стало однією з причин кризи. Тому правильним буде твердження — система державного соціалізму

підточувалася внутрішнім розкладанням. Воно охопило всі сфери громадського життя: економіку і політику, ідеологію і культуру, соціальну і правову сфери, національні і міждержавні відносини.

Політична криза системи державного соціалізму зумовлена монополією однієї політичної партії на політичну владу, яка перетворилася в державну структуру. Низький рівень ротації кадрів партійно-державного апарату призвів до їхнього старіння, особливо у верхніх ешелонах влади. Кадри втратили здатність і волю до відновлення політичних інститутів, перегляду принципів розвитку економіки. Догматичні погляди на шляхи суспільного прогресу, перспективи розвитку країни і всього співтовариства країн державного соціалізму визначали мислення керівних кадрів.

Загальнодержавна власність, яка мала монопольно-галузевий характер за реального розпорядження партійно-державного апарату, перешкоджала таким формам її реалізації, за яких виробник (підприємства, люди, що працюють на них) відчував би безпосередній зв'язок із власністю. Зв'язок повинний був втілюватися в матеріальному результаті, задоволенні економічних інтересів. Відсутність стимулів призвело до відторгнення робітника від праці, власності, влади. Це обумовило ставлення до власності як до чужої, і, як наслідок, до зниження продуктивності праці, рівень якої усе більше відставав від рівня країн традиційної ринкової економіки. Внаслідок цього система державного соціалізму виявилася несприйнятливою до науково-технічного прогресу. Тільки один такий чинник прирікав її на деградацію і банкрутство. Крім того, механізм директивного планування ні в якому разі не міг бути ефективним, нагадуючи парадокс-анти-номію «що було першим — курка чи яйце?» Що повинне передувати — заявки чи план? Припустимо, заявки, але трудові колективи не мають плану, що ж їм замовляти? План — заявкам, але центр без заявок не здатний «розглянути» і розписати план сотням галузей і тисячам підприємств? Усе разом і обумовило економічну кризу.

Догматизм в ідеології, насадження однодумності, розбіжність між словами і справами, що межує з цинізмом, не могло не привести до кризи в ідеології і культурі. Телефонне право, що замінило закон, послабило суспільний правопорядок. І, нарешті, помилкова концепція, яка визначала розвиток національних відносин, викликала за ослаблення політичної влади, сплеск сепаратизму і націоналізму, що довершило катастрофу системи.

Сучасний етап, який переживають країни колишнього СРСР, називають перехідним періодом або трансформаційним процесом інверсійного типу. Продовжується трансформація й в Україні вже десятий рік. З якими результатами? Якщо говорити коротко — негативними. За період 1989-1999 років обсяг ВВП зменшився на 70% у тому числі на душу населення — на 64%. У цінах 1993 року відповідно до рівня європейських країн такий показник склав в Україні 11%. Було б спрощенням зводити сучасний стан української економіки до спадщини адміністративної системи, державного соціалізму. Адже перед розпадом Союзу Україна мала у своєму розпорядженні величезний економічний і людський потенціал, що не тільки не був використаний, але і значно втрачений. Тільки один факт — стан зовнішнього і внутрішнього боргу — характеризує таке становище. Приймавши «нульовий варіант» при розділі Союзу, Україна ухитрилася за 10 років нажити зовнішній борг у розмірі \$12 млрд. (а це майже третина річного обсягу валового внутрішнього продукту), не рахуючи урядових гарантій по приватних кредитах.

І до економічної кризи країну призвів, головним чином, помилковий економічний курс, що проводиться з початку 90-х років.

Романтичні, легковажні уявлення про ринкову трансформацію призвели до втрати управління народним господарством. Безперечні ліберальні цінності — *свобода вибору, приватна власність, ціноутворення вільного ринку* і т.ін. Доморослі реформатори з безвідповідальною наївністю кинулися перетворювати їх у життя в країнах, де не було демократичних

традицій, поваги до особистості, правової свідомості. Правило «закон суворий, але це Закон» здавна замінювався іншим — «Закон, як дишло...». В умовах, коли ще не сформувалися основні елементи громадського суспільства, розпад звичних авторитарних «скріп», які підтримували відносний порядок, призвів до економічного хаосу, політичного і правового нігілізму. Почався розподіл, нехай формальної, суспільної власності, що раптом перестала бути державною і стала нічиєю.

Щорічний витік капіталу за межі України складає мільярди доларів. За деякими оцінками за кордоном знаходиться до 20 млрд доларів, нелегально експортованих з України. За іншими джерелами, за 5 років із країни вивезено 15 млрд доларів, тоді як сума кредитів, отриманих Україною за той же період, склала 9 млрд. Без прямої участі державних чиновників усіх рівнів такі операції неможливі, як неможлива і приватизація за безцінь державного майна. Але якщо представників влади можна здолати силою чи підкупити, то енергія приватного підприємництва може придбати патологічні форми: правова держава не може виникнути до тих пір, поки мафії не знадобляться юристи.

Одна з найголовніших проблем етапу трансформації — вийти з тривалого економічного «штопору», забезпечити хоча б невелике — у 2-3% економічне зростання. А це проблема інвестицій, у тому числі прямих іноземних. Потреби величезні — тільки для галузей важкої промисловості — понад 20 млрд доларів, структурна перебудова тягне на багато десятків мільярдів. А що ми маємо? Прямі іноземні інвестиції на початок 1998 року склали 2 млрд доларів, тобто 40 доларів на душу населення (у 1996 році вони склали в Угорщині — \$1000, Чехії — \$400, Естонії — \$320). 51 % усіх прямих інвестицій припадає на США і Німеччину, 13,6% — на Росію. 60% інвестицій — вкладення в нерухомість і застарілу техніку, 20-30% — грошові внески і тільки у вигляді «ноу-хау» 10%. Відомо, що стійке економічне зростання забезпечується насамперед внутрішніми інвестиціями і відповідно заощадженнями. За даними Всесвітнього банку

їхній рівень повинний складати 17-25% валового внутрішнього продукту. Тому висновок однозначний — матеріальною основою відродження економіки України повинні стати переважно внутрішні інвестиції, а це означає створення сприятливого інвестиційного клімату і, насамперед, розширення підприємницького, конкурентного середовища, сприятливого для потенційних інвесторів. Агресивне ринкове середовище, а саме воно характеризує перехідний період до ринку — це дозволяючий замість реєстраційного характер створення підприємств і фірм малого бізнесу, податкова політика держави, що породжує корупцію і заганяє в «тінь» підприємницьку діяльність, особливо її малі форми. Та й бюджет з такої причини порожній. Тим часом не тільки економістам добре відома крива Лафера з елементарного курсу теоретичної економіки.

Приватизація — окремих, процес трансформаційної економіки, що потребує глибокого аналізу. Без власника немає ринкової економіки. Однак кримінальний характер формування сучасного власника породжує тіньову економіку. Тіньова економіка не тільки прирікає суспільство на економічну деградацію, але і деформує всі сторони громадського життя людей. Дійсно, подібно до того, як не може бути ринку в умовах директивної економіки, його не може бути і там, де до числа предметів купівлі — продажу відносять чиновників, що реєструють свідоцтво на право власності. Корупція чиновництва, уражаючи, немов ракова пухлина, тканини економічного організму, поглиблює і проблему інвестицій. Високий рівень хабарництва для потенційних інвесторів — додатковий податок, який утримує їх від активної інвестиційної діяльності в країнах трансформаційної економіки. За даними Всесвітнього банку рівень корупції в сукупності з низькою передбачуваністю сум хабарів та їхньої дієвості знижують рівень інвестицій у валовий внутрішній продукт з 28% до 12,3%.

Отже, основний напрямок реформування економіки — це взаємозалежна система заходів: приватизація — підприємництво —

податкова політика — інвестиції. Передбачається, що реалізація заходів, пов'язаних із загальною системою економічних відносин, збільшить зайнятість, сукупні доходи, поживавить сукупний попит, на який не забариться відгукнутися сукупна пропозиція. Система заходів — це не ціль трансформації, а засіб вирішення соціальних проблем, головна мета економічних перетворень у суспільстві.

Сучасні соціальні проблеми — це та ціна, яку платить населення, втягнене проти своєї волі в реформаційний процес. Реформація має сенс, якщо реформи здійснюються в інтересах людей, дають можливість поліпшити їхнє матеріальне становище.

Відповідальністю за політичну реальність повинні характеризуватися рішення осіб, що претендують на роль керівників суспільства. Адже наслідки такої діяльності прямо пропорційні їхньому професіоналізму і відповідальності. На жаль, ні ті, ні інші якості не властиві вітчизняним реформаторам. Спроби реалізувати монетарну модель в українському варіанті відкинула населення у . життєвому рівні — зарплаті, пенсіях, освіті, охороні здоров'я, культурі — на багато років назад, у шістдесяті роки. Ефект «шокової терапії», авторство якої пов'язують з Лешиком Бальцеровичем, навіть у Польщі ще не оплачений сповна. В Україні ж він уподібнився стрибку з вишки в басейні, з якого давно витекла вода. Але спроби вдалого стрибка повторюються з маніакальною завзятістю. Слідування за рекомендаціями Міжнародного валютного фонду, заснованими на монетарній концепції, розробленими і випробуваними у слаборозвинених країнах доіндустріального етапу розвитку, призвело до тяжких наслідків і в соціальній сфері.

Уже західні економісти звертаються до керівників країн Співдружності Незалежних Держав із застереженнями про згубність курсу, що проводиться за рекомендаціями Міжнародного валютного фонду, радять звернутися до кейнсіанської та інституціональної концепції. І навіть батько «шокової терапії» Лешек Бальцерович у праці «Соціалізм, капіталізм,

трансформація» визнає необхідність звернутися до інституціональної концепції. Він підкреслює, що «інституціональні проблеми були відтиснуті на задній план у результаті поширення впливу звичайної неокласичної економіки, що привнесла в економіку пристрасність суджень, побудованих на передумовах, що завдають збитку практичній відповідності». Залишаючись прихильником радикальних перетворень, Лешек Бальцерович визнає, що радикальна економічна політика можлива на обмеженому тимчасовому відрізку, поки виявляється «дух революційного ентузіазму», що супроводжується жертвами заради світлого майбутнього.

Але якщо «політичний капітал» вичерпаний, а в Україні він на межі, необхідно скоригувати вектор трансформаційного процесу. У якому напрямі? Мова не йде про протилежний, тому що той шлях завів у безвихідь суспільство. Головний напрям, і це може стати об'єднуючою ідеєю багатонаціональної держави — це гідний рівень життя людей, тому що основа стабільного суспільства — ' не сильна армія, поліція, капітал чи наступна міфічна ідея, а середній клас, що, за Аристотелем, не настільки бідний і темний, щоб потрапляти на гачок демагогам і бути легко-підкупним, і який не настільки віддалився від загальнодержавних інтересів, щоб перетворитися на олігархію.

За всіх витрат трансформаційного процесу вибір на користь цінностей лібералізму, моделі господарювання, яка ґрунтується на принципах «риннок — наскільки можливо, план — наскільки необхідно», «багатий громадянин — багате суспільство», більша частина населення вже зробила. Але необхідно пам'ятати застереження історії — втрата державою важелів влади загрожує демократичним цінностям не менше, ніж тоталітаризм. Тому сильна державна влада, здатна підтримувати в країні правопорядок, забезпечувати безпеку людям, функціонування ринкового середовища, — одне з головних умов трансформації. Якщо ж у суспільстві, як підкреслював Джон Локк, зневажаються «правила, яких належить

дотримуватись, то стає очевидним — таке суспільство перетворюється на кримінальне співтовариство. І тоді воно живе згідно з принципом «bellum omnium contra omnes» — «війна всіх проти всіх», повертаючись до епохи варварства.

Запитання для повторення

У чому полягає сутність економічної системи? Які її основні економічні моделі?

Що таке ринок? Чому ринкова економіка функціонує як система? Які функції ринку? У чому полягають переваги ринкової системи?

На яких напрямках соціального розвитку ринок зазнає краху? Чим характеризується центрально-керуюча економічна система? Чим пояснити поглиблення кризи в країнах пострадянського простору в 90-ті роки?

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

10.1. Зміст ринкової трансформації

Україна, як і інші держави, що утворилися після розпаду СРСР, знаходиться в процесі трансформації, який характеризують як перехід від адміністративно-командної до ринкової економіки. Це досить груба й однобічна характеристика'. По-перше, на Заході, коли йдеться про ринкове господарство, давно вже мається на увазі не чисто ринкова, а змішана економіка. І це ніхто з дослідників не заперечував. По-друге, у СРСР також існувала не чисто адміністративна, а змішана економіка, яка включала товарно-грошові відносини як такі, що доповнювали і певним чином оформляли директивно-планові зв'язки. Отже, здійснюється реальний перехід не від адміністративно-командної до ринкової, а від змішаної економіки одного типу до змішаної економіки іншого типу. Точніше, від змішаної економіки, яка функціонує на директивно-планових засадах, до змішаної економіки, що функціонує на ринкових засадах. Таким чином, відбувається зміна засад. Звичайно, це революційне перетворення. Однак це перетворення істотно відрізняється від демонтажу однієї системи і заміни її зовсім новою. Між тим таке спрощене розуміння суті переходу практично позначається на економічній політиці та на прийнятті господарських рішень.

Щодо України здійснюваний перехід має свої, досить істотні особливості. Україна, фактично не мала власної економічної системи. Її економіка була компонентом єдиного народногосподарського комплексу СРСР, сформованим для його обслуговування. Багатьох елементів, необхідних для самостійної системи, не існувало. В Україні вироблялося тільки 20 % кінцевого продукту. Тому перехідний процес в Україні має включати зміну економічної структури, пов'язану не тільки з ринковою

переорієнтацією, а й зі створенням власної економічної системи. Відповідно до цього основний зміст перехідного процесу в Україні може бути визначений як перехід від підсистеми, сформованої для обслуговування єдиного народногосподарського комплексу СРСР, що функціонував на директивно-планових засадах, до цілісної економічної системи, що функціонує на ринкових засадах. Якщо йдеться не про ліквідацію однієї системи і побудову іншої, а *про зміну основи і переструктурування, створення нових форм розвитку*, то весь процес можна назвати трансформаційним.

Важлива особливість трансформаційного переходу — його інверсійний характер, пов'язаний зі зміною у послідовності економічних перетворень. *Класичний тип* процесу формування ринкової економіки пов'язаний з переходом від аграрного суспільства до індустріального. Розвиток індустріальної системи створює техніко-техно-логічний базис для встановлення ринкових відносин. *Інверсійний тип* являє собою формування ринкової системи в умовах сформованого індустріального суспільства. Директивно-планова форма зв'язку закріплена в матеріально-речовій структурі виробництва, у розміщенні продуктивних сил. Ринкова трансформація передбачає не тільки функціональну заміну планових зв'язків ринковими, але й структурну перебудову, включаючи зміни в розміщенні продуктивних сил. Такі зміни — завдання незмірно складніше за функціональні зміни. Але первісно воно не було усвідомленим не тільки політиками, але і багатьма професійними економістами, що сприяло ускладненню без того непростой економічної ситуації.

Інверсійний характер ринкової трансформації проявляється в усіх економічних процесах. Якщо формування ринкової економіки в класичному вигляді включало процеси переходу від дрібної приватної власності до більш великої, від вільної конкуренції до олігополії, монополії і різноманітність ринкових структур, від вільного ціноутворення до

включення механізмів державного регулювання цін, то інверсійний тип ринкової трансформації передбачає протилежні переходи: від загального одержав-лення власності до розвитку різноманітності її форм, від державної монополії до включення конкурентних засад, від директивно-планових цін до вільного ціноутворення тощо. Особливості ринкової трансформації необхідно враховувати при аналізі її структури.

У структурі ринкової трансформації вирізняються три основні трансформаційні потоки: по-перше, первісне нагромадження капіталу як основний, провідний процес; по-друге, переструктурування економіки відповідно до нових закономірностей її функціонування; по-третє, соціалізація економіки як протилежний первісному нагромадженню і переструктуруванню економіки процес, що має гасити напругу, породжену попередніми потоками

Суть первісного нагромадження капіталу в класичному типі формування ринкової економіки полягає у відокремленні виробників від засобів виробництва та утворенні на одному боці великих грошових багатств, а на іншому,— перетворенні

більшості населення на найманих робітників, які продають свою робочу силу. У такому процесі формування приватної власності має природне завершення.

Інверсійний тип переходу відзначається в процесі первісного нагромадження капіталу певними особливостями. Формально здійснюється перехід від суспільної власності, яка передбачає безпосереднє поєднання трудящих із засобами виробництва, до приватної з відокремленням основної маси працівників від засобів виробництва. Суть процесу така сама, як і в класичному переході: відокремлення виробників від засобів виробництва. Відмінність полягає в тому, що при класичному переході основним засобом виробництва, від якого відчужувався працівник, була земля як природна умова виробництва, а в інверсійному переході основними засобами виробництва виступають індустріальні засоби,

створені працею людини. Однак економічно на даному рівні розвитку продуктивних сил суспільної власності не існувало і не могло існувати. Як, наприклад, студент, котрий навчається в Києві, міг економічно реалізувати свою власність на верстат, що використовується, скажімо, на Камчатці? Адже формально він є власником усіх засобів виробництва, що знаходяться у суспільній власності. Якщо реалізація і можлива, то лише як вольове, а не економічне відношення.

Суспільна власність передбачає об'єкт, суб'єкт і *своє відношення*. Вона може реально існувати лише як соціальна власність на здібності, знання тощо, тобто на об'єкти, привласнення яких кожним індивідом не є відчуженням інших індивідів від об'єктів. Певна здібність може стати дійсно суспільним надбанням, якщо нею володітиме кожен індивід. Власність же на матеріальні блага економічно не може бути реалізована як суспільна в принципі. Реально суспільна власність існувала в перетворених формах: на більш поверхневому рівні — як державна, на глибшому — як відомчо-монополістична власність, що, власне кажучи, є приватною. Внаслідок цього за формальним з'єднанням працівника із засобами виробництва приховувалась частково його відчуженість від них, а частково — прикріпленість (система прописки, труднощі з одержанням паспортів у сільській місцевості і т.ін.).

Інша сторона перетворення суспільної власності — те, що трудящі мусили і могли з'єднатися із засобами виробництва. Не було безробіття, гарантувався певний мінімум споживання. Звичайно, відчуження працівника від засобів виробництва доповнювалося примусовим з'єднанням з ними. Внаслідок такого подвійного заперечення — відчуження і примусового з'єднання — досягався ефект видимості безпосередньо суспільного зв'язку працівника із засобами виробництва.

Природно, суть первісного нагромадження при ринковій трансформації інверсійного типу полягає в закріпленні і правовому оформленні відчуження працівників від засобів виробництва й усуненні часткової

прикріпле-ності до них. Двома основними методами первісного нагромадження капіталу в сучасних умовах виступають приватизація, яка реально, економічно зайшла значно далі, ніж наведено в формально-правовому виразі, та інфляція, що дозволила за короткий час зібрати великі грошові статки і перерозподілити багатство.

Ситуацією в Україні підтверджується те наукове положення, що суть первісного нагромадження полягає у формуванні нових виробничо-економічних відносин та їх суб'єктів. Кількісні характеристики мають при цьому похідне значення. Реального нагромадження капіталу, що виражається у зростанні грошового і матеріального багатства суспільства, немає. Навпаки, виробництво скоротилося більше ніж удвічі, зменшилося суспільне багатство і споживання благ на душу населення. У цьому сенсі в Україні здійснюється звужене відтворення, у якому має місце не нагромадження, а проїдання суспільного багатства. Однак це не заперечує первісного нагромадження великих капіталів у небагатьох приватних власників і утворення капіталістичних відносин, а отже, й нової форми суспільного багатства. При загальному зменшенні суспільного багатства відбувається його перерозподіл шляхом приватизації й інфляції. Коли зuboжілий пенсіонер вороже дивиться на дорогі зарубіжні моделі автомобілів, що проносяться повз нього, то це не просто психологічне явище. Тут є певна економічна підстава. Адже якщо, наприклад, людина мала у радянський період грошові нагромадження в сумі 7 тисяч радянських карбованців, то цим грошам відповідало цілком реальне багатство в суспільстві. Нехай не на 100, а на 70 відсотків (через товарний дефіцит, що завжди був присутній у радянський період і означав неповне товарне покриття наявних коштів), але ця сума була еквівалентна автомобілю середнього класу. Інфляція перетворила нагромадження на пил. Однак реальний еквівалент нікуди не подівся, він перерозподілився в руки тих, хто завдяки інфляції примножив своє багатство. Такий перерозподіл не обов'язково здійснювався незаконним шляхом (хоча в

сучасних умовах часто мало місце і таке), просто держава не змогла здійснювати політику, за якої нові капітали формувалися б за рахунок накопичуваної частини суспільного багатства, а не за рахунок перерозподілу вже наявних у населення коштів. Це не означає заклик до нового поділу, котрий не може бути кращим чи справедливішим за той, що вже відбувся, але не зайве розуміти, що ж сталося насправді і які короткострокові й довгострокові наслідки трансформаційного процесу.

У суспільстві, що хоче жити за сучасними ринковими законами підприємницькі здібності, так само як власність і праця, повинні визнаватися як підстава для привласнення доходу. Але що може слугувати підставою для привласнення власності, накопиченої попередніми поколіннями?

Минула праця? Чи підприємницькі здібності, які раптом виявилися, у людей, які через свій молодий вік не зробили жодного внеску в накопичене багатство. Чи здатність по-хазяйськи розпорядитися майном? Якщо здібності, то хто буде їх визначати? Чи, може, треба, додержуючись певної субординації, поєднувати найрізноманітніші принципи? Відповідей на ці та багато інших запитань не було, та вони й не ставилися досить чітко теоретично. Такі відповіді давало саме життя у ході боротьби утворюваних угруповань, кланів, нових верств соціальної структури, яка ще формується. Внаслідок цього процес первісного нагромадження капіталу розвивається значною мірою неконтрольовано.

Другий основний трансформаційний потік, який визначається первісним нагромадженням капіталу,— переструктурування економіки, що включає, по-перше, структурний злам (виведення з виробництва основних фондів без заміни і відшкодування, усунення ряду соціально-економічних форм та ін.); по-друге, капітало-новацію (створення нових виробничих структур на базі нових технологій); по-третє, структурну трансформацію, що включає два попередніх моменти, об'єднуючи їх у процес заміни старих фондів і економічних форм новими. Цей процес включає: конверсію, зміну

співвідношення між військово-промисловим комплексом і цивільною економікою, між розвитком матеріального виробництва і сфери послуг, між першим і другим підрозділами, між промисловістю і сільським господарством, між розвитком товарного виробництва і ринкової інфраструктури, зміну частки амортизації, заробітної плати у структурі валового внутрішнього продукту, співвідношення форм власності і господарювання тощо. Виявляється та обставина, що на відміну від класичного типу ринкової трансформації, інверсійний процес первісного нагромадження ка-

піталу починається не з галузей легкої промисловості, а йде широким фронтом при вирішальній ролі великої індустрії.

Переструктурування економіки — найскладніший процес. Річ у тім, що ринковій економіці відповідає зовсім інша виробнича і територіальна структура господарства. Якщо при директивно-плановій економіці з її структурою цін, витрат тощо створення нових виробництв, будівництва нових міст, прокладання доріг було вигідним у межах єдиного народногосподарського комплексу СРСР, то в ринковій економіці самостійної держави подібні заходи можуть виявитися не вигідними, нецільними, такими що не окупаються. Багато керівників підприємств сподівалися, отримавши економічну свободу, поліпшити результати своєї роботи і досягти успіху, але з'ясувалося, що в умовах ринкової економіки їхні підприємства через свою спеціалізацію та місцезнаходження не мають перспектив розвитку.

Складність полягає в тому, що структура економіки має орієнтуватися на ринкові потреби, але останні є лише суб'єктивним вираженням виробничо-економічної структури, яка дуже консервативна і ще не набула ринкового характеру. Повна лібералізація і пасивність мають своїми наслідками пристосування економічної структури України до ринкових потреб західних країн, а їм потрібні лише дешеві сировинні ресурси. Тому самоплив у напрямку ринкової рівноваги неминуче *приведе до*

формування напівколоніальної структури економіки України. І річ тут не в чийомусь злому намірі, а в тому, що, не порушивши ринкової рівноваги, Україна може прилаштуватися до Заходу *тільки як сировинний придаток.* Тому необхідна активна роль держави саме в напрямку структурної перебудови, у стимулюванні і підтримці ринковими методами виробництв, необхідних для існування нормального відтворювального процесу в самостійній державі. Між

тим структура економіки України не тільки не поліпшилась, а погіршилась. Частка сировинних галузей, проміжного споживання зростає. Основні фонди старіють і нормально не відтворюються. Капітальні вкладення скорочуються випереджаючими темпами порівняно з падінням виробництва. Структурний злам не компенсується капіталовкладеннями, і, на жаль, не можна говорити про досить виразний процес структурної трансформації. Необхідно по'єднати процес первісного нагромадження капіталу, що формує нові виробничі відносини, із процесом переструктурування економіки, формування ринкових відносин, направивши їх у загальне русло підйому національного виробництва.

Третій трансформаційний потік — соціалізація економіки — здійснюється в Україні також за інверсійним типом. Класичний тип соціалізації пов'язаний з переходом до постіндустріальної економіки з підвищенням ролі у виробництві людини, її здібностей, знань. Процес характеризується трьома основними моментами: по-перше, соціалізацією власності на засоби виробництва, яка полягає в подоланні відчуженості від них працівника, що знаходить вираження в його участі у власності за допомогою акцій, у зростанні частки і значення акціонерних товариств, де працівники — головні акціонери тощо; по-друге, соціалізацією праці, дедалі більшим перетворенням її із засобу заробляння грошей на засіб самореалізації особистості, її життєвих творчих потенцій; по-третє, соціалізацією результатів виробництва, яка проявляється в перерозподілі валового національного продукту з метою зменшення соціальної

нерівності, у розвитку інститутів соціального захисту населення та ін.

У планово-директивній економіці соціалізація виступала формою реалізації суспільної власності на засоби виробництва і мала такий самий загальний і формальний

характер. Це виражалось в гарантованості членам суспільства праці, певного рівня споживання, безкоштовної, за рахунок суспільства, освіти, охорони здоров'я, системи соціального забезпечення тощо. У процесі ринкової трансформації ця система руйнується. На зміну їй має прийти соціалізація капіталу. Однак капітал знаходить-ся тільки на стадії формування. Соціалізація ж капіталу — момент його самозаперечення у вищій фазі розвитку. Внаслідок того, що соціалізація, властива планово-директивній економіці, значно зруйнована, а соціалізація капіталу ще не сформувалася, виникли великі розриви в соціальній тканині суспільства, які проявилися в соціальній незахищеності широких верств населення, випаданні з нормального соціального процесу цілих суспільних груп. Усе це створює величезну соціальну напругу і потребує вживання спеціальних заходів. Протиріччя між соціалізацією економіки директивно-планового типу, яка інтенсивно руйнується, соціалізацією капіталу, яка ще не сформувалася,— важлива риса інверсійного типу ринкової трансформації. Недостатня увага до такого процесу може мати дуже сумні наслідки. Необхідна спеціальна програма компенсаційних заходів, які б дозволили заповнити трансформаційний перехід.

Три основних трансформаційних потоки відносно самостійні, тісно взаємозв'язані. Вони можуть як підсилювати негативні наслідки один одного, так можуть і нейтралізувати їх. Так, неминучі негативні наслідки первісного нагромадження капіталу, пов'язані із соціальним розшаруванням суспільства, можуть бути певною мірою нейтралізовані за рахунок потоку соціалізації, якщо ним розумно керує держава. Недиференційованість трансформаційних потоків у структурі ринкової трансформації не дозволяє правильно оцінювати події, що розгортаються,

з погляду перспективи і приймати правильні рішення.

10.2. Формування ринкових інститутів

Для перехідної економіки, у тому числі і для української, особливо актуальною є задача формування ринкових інститутів, бо нерозвиненість інституціональної структури — одне із самостійних джерел проблем і протиріч перехідної економіки.

Інститути належать до найважливіших елементів ринкової інфраструктури. Тому, перш ніж аналізувати процес формування інститутів, потрібно чітко уявляти місце інститутів у ринковій інфраструктурі (РІС). Що ж таке інфраструктура?

Інфраструктура в будь-якій соціально-економічній системі — це сукупність елементів, що забезпечують безперебійне функціонування взаємозв'язків об'єктів і суб'єктів цієї системи. Крім забезпечуючої функції, інфраструктура одночасно виконує регулюючу функцію, певним чином впорядковуючи взаємодію елементів самої системи.

Ринкова інфраструктура (РІС) — це сукупність елементів, що забезпечують безперебійне багаторівневе функціонування господарських взаємозв'язків і взаємодію суб'єктів ринкової економіки і регулюють рух товарно-грошових потоків. Кожна з її двох функцій, виділених вище, характеризується певними рисами або властивостями.

Забезпечуюча функція по самій своїй суті є функція *внутрішня*, що характеризує суть і безпосереднє призначення інфраструктури. Вона носить *пасивний* характер. Ринкова інфраструктура, як підсистема усєї економіки, надає останній умови і можливості для виконання своїх функцій (передусім таких, як оптимальна акумуляція ресурсів і створення з них продуктів господарської діяльності), безпосередньо не беручи участь в створенні продукту. Цю функцію можна класифікувати також, як *пряму*, оскільки формування адекватної інфраструктури — одна з безпосередніх і

обов'язкових умов існування і розвитку економічної системи.

Регулююча функція виростає із забезпечуючої, є її продовженням, але її властивості інші, прямо протилежні. Передусім, вона носить *зовнішній* характер. Незважаючи на те, що інфраструктура є підсистемою економічної системи, вона (підсистема) існує як би над процесом взаємодії господарюючих суб'єктів, як деяка даність: без неї вони, з одного боку, не можуть взаємодіяти, але, з іншого боку, при певних обставинах вона здатна впливати вельми істотним чином на весь процес відтворення. В цій своїй якості дана функція є *активною*, що особливо помітно в перехідних економічних системах. Нарешті, за своєю природою вона є функція *зворотної* дії, сигналізуючи економіці про ті або інші проблеми у сфері безпосереднього створення продукту.

Обидві функції нерозривно пов'язані і не можуть реалізуватися одна без іншої. Результатом їх взаємодії є цілком певний синтетичний ефект, який можна визначити як *оптимізацію руху товарно-грошових потоків*. У процесі забезпечення і регулювання цього руху інфраструктура сприяє досягненню відповідності між суспільними потребами в товарах і послугах і здатністю процесу виробництва задовольняти їх в необхідних масштабах.

Тим самим забезпечується *сполученість* у реалізації обох функцій, досягається *пропорційність* у розподілі ресурсів, що, в свою чергу, веде до *мінімізації витрат*, пов'язаних із розподілом ресурсів і продуктів. Саме тому інфраструктура своїми функціями забезпечує *ефективність* економіки, причому в тій мірі і через ті механізми, які властиві тільки їй. Цю частину ефективності можна назвати *прихованою ефективністю* в тому сенсі, що традиційні методи зіставлення витрат і результату (наприклад, негативні наслідки поганих доріг для збору врожаю або недостатня розвинутість банківської системи як чинник, що гальмує швидкість розрахунків тощо) прямо і безпосередньо до неї незастосовні.

Описані вище функції розкривають те, що *повинна* робити ринкова інфраструктура, але не визначають її *природу*. З точки зору свого

походження, або природи, ринкова інфраструктура є не що інше, як *інституціоналізована транзакція*. Такий підхід виходить з товарно-грошової природи ринкової економіки, яка являє собою потоки товарів, ресурсів і грошових коштів, що безперервно рухаються через посередництво операцій (транзакцій), що також безперервно здійснюються. В свою чергу, транзакції укладаються і виконуються через посередництво цілої системи *інститутів*, які вплетені в тканину економічної системи і утворюють її інфраструктуру. Розвиненій ринковій економіці властива і відповідна мережа інститутів. Звичайно, в принципі транзакції можуть здійснюватися і без використання інститутів (це можливе, зокрема, тільки на початкових етапах переходу до ринку, коли відповідний інститут ще не сформувався). Але рано або пізно транзакції, що безперервно повторюються, неминуче породжують і відповідні інститути. Тому РІС і виступає *інституціоналізованою* формою транзакцій.

З цього виходить, що першим елементом РІС якраз і є відповідні інститути. Їх можна поділити на дві групи — інститути *загального* призначення і *спеціальні* інститути. Діяльність інститутів загального призначення звичайно не зводиться до виконання тієї або іншої функції тільки в складі РІС, а передбачає також участь в реалізації задач і цілей інших підсистем, особливо якщо врахувати, що багато які з цих підсистем належать державі і використовуються далеко не тільки бізнесом у комерційних цілях. Відповідні інститути орієнтовані на переважне «прокачування» або товарних, або грошових потоків.

Товарні потоки і потоки послуг циркулюють як між виробниками, так і між виробниками і споживачами. До числа основних *загальних* інститутів РІС належать: дороги (автомобільні і залізні), порти (річкові, морські), аеродроми, вантажний і пасажирський транспорт (залізничний, морський, річковий, автомобільний, повітряний, трубопровідний, метрополітен), в тому числі в містах, склади (в тому числі митні), підприємства зв'язку,

житлово-комунальне господарство. З відомою часткою умовності до загальних інститутів можна віднести підприємства, що випускають засоби сполучення і обладнання для складів, портів і т.ін. Характер цієї частини інститутів робить можливим не тільки їх військове використання державою у разі необхідності (звідси — зацікавленість держави в їх розвитку), але і, в умовах конверсії ВПК, їх приватизацію або комерційне використання державою. *Спеціальні* інститути представлені як *приватними* структурами, провідну роль серед яких грають товарні біржі і торговельна мережа (що включає підприємства оптової і роздрібної торгівлі), так і *державою* в особі митних органів та інших регулюючих і контролюючих інстанцій.

Грошові потоки проходять через відповідні *фінансово-кредитні інститути*, які внаслідок самої природи грошових потоків існують тільки в ринковій економіці. Грошова форма капіталу є самою універсальною і знеособленою, яка пронизує і об'єднує всі сторони і сфери життя сучасного суспільства. При характеристиці інститутів грошового ринку більш доцільно провести відмінність між приватними і державними інститутами, тобто розмежувати їх за критерієм форми власності, а не функціональної широти (тобто розподілу на загальні і спеціальні, як у випадку з інститутами товарного ринку).

З *приватних* інститутів, ключову роль у фінансово-кредитній системі відіграють *банки* як універсальні інститути грошового ринку. Розвиненим елементом сучасної РІС є *небанківські фінансово-кредитні інститути*, що носять в більшій мірі не універсальний, а *спеціалізований* характер. Серед них виділяються *страхові компанії та пенсійні фонди*, існування яких сприяє оп-тимізації розвитку ринкової економіки завдяки зменшенню ризику підприємницької діяльності.

У підсистемі фондового ринку виділяються *фондові біржі і фінансові посередники* — *торговці цінними паперами, інвестиційні фонди і компанії, трастові компанії, поза-біржові торгово-інформаційні мережі, реєстратори, депозитарії, зберігані та ін.* Кількісні параметри інфраструктури

українського фондового ринку на початок 2001 р. виглядали таким чином: на ньому здійснювали діяльність близько 250 інвестиційних фондів та інвестиційних компаній, 839 торговців цінними паперами (з них 150 банків), 357 незалежних реєстраторів, 84 зберігачі, 2 депозитарії. Загальна кількість професійних учасників фондового ринку перевищила 1,5 тис. У Києві і Київській області діяло більше ніж 40% учасників ринку. Далі йдуть Харківська, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Львівська області і Крим — по 5-10%. Працювали 7 фондових бірж: Українська фондова біржа, Українська міжнародна фондові біржа, Київська міжнародна фондова біржа, Українська міжбанківська валютна біржа, Донецька, Придніпровська і Кримська фондові біржі, а також 2 поза-біржові торговельно-інформаційні системи — Перша (ПФТС) і Південно-українська. Загальний обсяг торгів на організованих ринках склав близько 2,8 млрд грн., причому домінувала позабіржова торгівля.

Держава в цій частині РІС представлена передусім центральним банком і податковими службами.

Кажучи про інституційну складову РІС, потрібно також відзначити особливу роль такого елемента інфра-структурного забезпечення ринку ресурсів, як *інститути ринку праці*. Їх розвиток безпосередньо пов'язаний з однією з ключових макроекономічних проблем — забезпеченням повної зайнятості. Слід, однак, підкреслити, що механізм функціонування цього сектора РІС не можна зводити до діяльності державних служб працевлаштування і перепідготовки кадрів, оскільки соціальна політика сучасної держави не вичерпується боротьбою з безробіттям, а орієнтована на створення усього комплексу умов

для розвитку людини, включаючи системи охорони здоров'я, соціального забезпечення, освіти, культури — як приватні, так і державні. Тут можна говорити, з одного боку, про службу перепідготовки кадрів як про елемент РІС, який, з іншого боку, одночасно входить до складу *соціальної інфраструктури*, відносно самостійної і орієнтованої не тільки

на потреби суто ринкового, *приватного* сектора економіки, але і на так званий *суспільний* сектор.

У цілому інституційна складова утворює найбільш важливий елемент РІС, що виражає її сутність найбільш відчутно і ви-, ступає класичною формою її прояву. Однак при всій його винятковій важливості РІС не зводиться до нього. Справа в тому, що інституційний елемент в більшій мірі підпадає під пасивну функцію РІС, виступаючи її матеріальним носієм. У той же час потрібне щось, що реалізовувало б активну функцію РІС. Як це «щось» виступає інформація про процеси, що здійснюються в надрах РІС, своєрідні сигнали зворотного зв'язку РІС з усією економічною системою. Ось чому другим елементом сучасної РІС є інформаційні мережі і потоки, а також інститути, що їх забезпечують (включаючи засоби масової інформації, мережі Internet, інформаційний і рекламний бізнес), завдяки яким вона може існувати як єдине ціле, не тільки направляючи функціонування ринкової економіки, але і сприяючи оптимізації руху товарно-грошових потоків. Поза інформаційною складовою РІС не може існувати, оскільки у міру розвитку економіки виробництво і поширення інформації поступово заміняє традиційне виробництво матеріальних благ. Саме єдність інституційної та інформаційної складових утворює *внутрішній зміст ринкової інфраструктури*.

Інформаційна складова виконує важливу роль — вона забезпечує зв'язок РІС із зовнішнім середовищем, яким для неї виступає вся інша частина економічної системи. Але інформація

йде не тільки з РІС зовні, а і повертається зворотно в її інститути. Здійснюється безперервний обмін інформацією між підсистемами, який не може бути нейтральним процесом, а є безперервним їх взаємним пристосуванням. Тут виникає необхідність періодичного *закріплення* сигналів прямого і зворотного зв'язку — як для надання стійкості роботі систем, так і для фіксації досягнутого оптимуму. Формою реалізації такого закріплення служить *нормоутворення*, регламентація діяльності самих

інститутів. Через інформацію та її безперервну циркуляцію здійснюється контроль за мірою інституційності самого інституту, і це стає можливим тільки через посередництво нормоутворення. Придатність або непридатність самого інституту, рівно як і міра його відповідності потребам економіки, не може бути визначена інакше, як через регламентацію його діяльності і контроль (передусім, з боку держави). З цієї об'єктивної необхідності виростає третій елемент сучасної РІС — законодавство, яке регулює функціонування ринкової економіки і регламентує як діяльність інститутів, так і поведінку господарюючих суб'єктів взагалі, і яке, по суті, задає «правила гри» в ринковому середовищі. Сьогодні ні у кого вже не викликає сумніву, що якість розробки нормативної бази підприємництва надає безпосередній (на жаль, часто негативний) вплив на ефективність функціонування української економіки.

Таким чином, внутрішній зміст РІС доповнюється її *зовнішнім змістом* — нормоутворенням. Але на цьому не можна зупинятися, характеризуючи "склад її елементів. Як можна помітити, всі три її попередніх елемента носять *неживий* характер, позбавлені людського виміру. І якщо на цьому характеристику РІС завершити, то проблему створення сучасної РІС можна було б вирішити досить просто: треба було б лише пересадити на наш ґрунт інститути, інформаційні мережі і законодавчі норми, які добре зарекомендували себе в розвинених країнах. До

речі, приблизно так досі й чинять суб'єкти, що формують економічну політику в Україні протягом всіх років її державної самостійності. А результати принципово інші, ніж у свій час були при впровадженні відповідних елементів у розвинених країнах. Чому?

Однією з причин цього є ігнорування наявності четвертого цілком реального елемента РІС — ринкового мислення і поведінки населення, його готовності додержуватись правил і закономірностей функціонування ринку. Це той самий суб'єктивний елемент РІС, ігнорування якого призво-

дить до небажаних наслідків для ринкових перетворень у перехідних економічних системах, до яких належить і економічна система України. Включення його до складу РІС завершує характеристику її зовнішнього змісту, перетворює її в цілісний організм, в *об'єкт ефективного управління*. Отже, розглядаючи зміст РІС, ми виділяємо 4 взаємопов'язані складові: інституційну, інформаційну, нормоутворюючу і ментальну, які в своїй сукупності характеризують як її внутрішній зміст, так і її зовнішній вираз. Викладені вище міркування належать до сформованої інфраструктури. Внаслідок взаємозв'язку її функцій її становлення і розвиток здійснюються одночасно з формуванням самої ринкової економіки і носять *природноісторичний* характер. Але це справедливе тільки для випадку *класичного типу* становлення ринкової економіки. В Україні ж зараз ми маємо *інверсійний тип*, який зумовлений тим, що в минулому розвиток ринкових відносин в Україні двічі штучно переривався (в роки «військового комунізму» і в період існування командно-адміністративної системи з кінця 20-х до кінця 80-х рр.), внаслідок чого суспільство, знаходячись на індустріальній стадії розвитку, природною формою якої є ринкові відносини, тільки починає створювати адекватні собі умови.

Відповідно існуюча у нас тепер інфраструктура є не цілком ринковою, *перехідною*, незрілою, причому як загалом (з точки зору повноти і ефективності виконання своїх основних функцій), так і в кожній зі своїх складових. У результаті як в її становленні загалом, так і в розвитку її складових елементів в Україні мають місце *особливості*, що відрізняють цей процес від того, що мало місце в свій час в інших країнах при природному ході подій, незважаючи на зовнішню схожість деяких тенденцій. Урахування цих особливостей дає можливість виявити основні чинники становлення і розвитку РІС і визначити наступні головні напрями розвитку кожної з її складових.

По-перше, реструктуризація державної власності, роздержавлення, подолання державного монополізму і створення конкурентного

середовища, що сприяє формуванню оптимальної мережі інфраструктурних інститутів. Саме приватизація поклала початок широкому розвитку багатьох суто ринкових інститутів.

По-друге, приведення нормативної бази у відповідність до розвитку інституційної складової РІС.

По-третє, зростаюча міра включеності української економіки і суспільства загалом у світові інформаційні системи з одночасним вживанням відповідних заходів щодо безпеки і врахування національних інтересів.

По-четверте, підвищення ролі ментальної складової в ефективному функціонуванні і розвитку РІС.

Кажучи про динаміку розвитку інституційної складової РІС в Україні, можна виділити такі процеси, що явно визначилися.

По-перше, ряд інститутів в Україні *формується вперше*, в минулому вони ніколи не існували. Це відноситься, насамперед, до таких інститутів фондового ринку, як фінансові посередники. Якщо в розвинених країнах вони із самого початку орієнтувалися на обслуговування потреб приватного сектора в процесі природного становлення і розвитку фондового ринку, то особливість України, як було відмічено вище, полягає в їх орієнтації на обслуговування процесу приватизації. Тому труднощі, проблеми і протиріччя приватизації ведуть і до затримки завершення етапу екстенсивного зростання цих структур, заважають їм в повній мірі розпочати виконання своїх природних функцій — залучення вільних грошових коштів та їх інвестування в економіку.

По-друге, ряд інститутів, що формуються зараз, *відроджується*, оскільки в період існування ринкових відносин в минулому вони певною мірою розвивалися. Це стосується, зокрема, біржових структур. Загальне число бірж в Україні на початку 2001 р. перевищило 300, причому абсолютно домінують товарні біржі, і їх кількість явно перевищує розумні потреби. В

Україні в роки непу нараховувалося всього 15 товарних бірж, які цілком справлялися зі своїми завданнями. Тому існуючі в цей час утворення під назвою «товарна біржа» в переважній своїй більшості такими не є (знов-таки за сучасними критеріями, що застосовуються до індустріальної економіки).

Не цілком визначеною є і ситуація з фондовими біржами. Справа в тому, що до цього часу не вирішено остаточно проблему вибору Україною моделі організації біржового фондового ринку (моноцентричної або поліцентричної). Фондовий ринок ще не сформувався навіть як первинний, і тому фондові біржі об'єктивно ще не можуть в повній мірі служити барометром стану економіки. В той же час показовим є той факт, що перша фондова біржа — УФБ — почала свою роботу ще в 1992 р., коли ніякого фондового ринку ще не було. В цьому полягає одна з особливостей інверсійної економіки — створення ряду інститутів часто йде не «від життя», а насаджується зверху.

По-третє, ті інститути, які існували в рамках адміністративно-командної системи, зазнають *серйозних змін*, пристосовуючись до виконання функцій, властивих інфраструктурі ринкового типу. Це стосується, насамперед, банків. Процеси, що відбуваються в банківській системі, носять подвійний характер.

З одного боку, багаторічний досвід обслуговування потреб планового господарства забезпечив їй досить високий рівень технічного оснащення і кваліфікації кадрів, розвитку банківських технологій, розгалужену мережу банківських установ по території країни, належну міру керованості з боку держави, тобто явні позитивні риси, наявність яких робить її в принципі придатною для забезпечення потреб ринкової економіки (і передусім для створення дворівневої банківської системи класичного типу «державний центральний банк — система приватних комерційних банків», покликаної замінити традиційний державний монополізм у банківській сфері).

У той же час відзначені переваги часто перетворюються в недоліки, бо

їх носіями є колишні державні структури, вимушені в нових умовах створювати конкурентне середовище, що підриває їх монополізм, і тому вони не завжди послідовні в своїх діях щодо створення сучасної моделі банківської системи.

Те ж саме можна сказати і про страхові компанії. В період бурхливого зростання страхового бізнесу в 1993-1994 рр. кількість страхових компаній в Україні перевищила за 700, поменшавши до 2000 року до 270, в той час як Німеччина, наприклад, обходиться кількістю, що не перевищує 100. Якщо звернутися до якісної сторони, тобто до аналізу змісту їх діяльності, то виявляється, що значна частина створених структур або «простоює», або займається невласливою їм справою. Так, ті ж страхові компанії в свій час активно займалися так званим змішаним страхуванням життя, а по суті— завуальованою формою банківської діяльності (природно, без відповідного дозволу Нацбанку України), що призвело до відомих сумних наслідків. Ще більш красномовним є скандальний досвід роботи довірчих товариств, реальна діяльність яких на першому етапі їх розвитку до ринку трастових послуг, в його сучасному розумінні, мала вельми віддалене відношення.

Загалом можна зробити висновок, що найменше розвиненими в кількісному і якісному відношенні, з точки зору відповідності вимогам ринкової економіки, є саме інститути *грошового і фінансового* ринку. Це й не дивно, оскільки в командній економіці з її безпосереднім розподілом ресурсів і продукції з центру потреби в організації грошових потоків не було. Сказане, звичайно, не означає, що проблеми розвитку інфраструктури *товарних* ринків стоять менш гостро. Просто вони носять інший характер і пов'язані швидше з необхідністю її *структурної перебудови* і пошуком необхідних для цього інвестицій, ніж зі *створенням нових* інститутів і *докорінною зміною характеру діяльності існуючих*, як це має місце в інфраструктурі фінансових ринків.

Така ж ситуація і з іншими складовими. Так, *інформаційна складова*

характеризується надто низьким рівнем використання обчислювальної техніки і персональних комп'ютерів. Специфікою України є також форсування українізації діловодства — як в державному, так і в приватному секторі, що підвищує вартість здійснення трансакцій і супроводжується низкою небажаних побічних ефектів. У той же час, кажучи про відставання України в справі розвитку цього компонента РІС, заради справедливості потрібно відзначити певні позитивні моменти такого стану. Справа в тому, що прогрес інформатизації супроводжується значним розвитком комп'ютерного піратства, крадіжками і розповсюдженням вірусів в комп'ютерних мережах. Негативні наслідки цих процесів у повній мірі відчули на собі саме розвинені країни. Сказане, звичайно, не виправдовує нашого відставання, однак дозволяє витягнути вигоду з нього — належно підготуватися до такого роду прикрощів.

Що стосується *нормоутворення*, то законодавче забезпечення переходу до ринку в Україні характеризується надто низькою ефективністю, нестійкістю і частим переглядом «правил гри». Стан *ментальної* складової також

поки не вселяє оптимізму, бо рівень економічного мислення і сприйняття ринкових механізмів більшістю населення України вельми далекий від того, який потрібно для включення соціальної енергії маси і прямування її в русло напруженого пошуку найкращого додатку своїх здібностей.

З цього можна зробити висновок, що тільки підвищена увага до *кожної* зі складових РІС може забезпечити реалізацію ринкових механізмів в усій економіці. В той же час потрібно пам'ятати, що формування *кожної* з складових РІС є необхідною, але недостатньою умовою виконання властивих їй функцій. Не менш важливо забезпечити *їх гармонічну взаємодію*. А вона, в свою чергу, можлива тільки за умови *узгодженого розвитку всіх її складових*. Не можна, наприклад, вважати, що, створивши весь набір необхідних інститутів в необхідній кількості, ми зможемо успішно перейти до ринку, не змінивши, наприклад, законодавчу базу і не

забезпечивши переходу до нового економічного мислення. Тому формування сучасної ринкової інфраструктури — це тривалий і складний процес.

10.3. Проблеми стабілізації економічного розвитку

Однією з центральних проблем, з якою стикається будь-яка економічна система,— створення умов, що забезпечують їй поступальний розвиток. У протилежному разі неможливо вирішити основне економічне протиріччя — між зростаючими потребами й обмеженими ресурсами. Специфіка ситуації, що склалася в економіці України, полягає в тому, що для переходу від однієї системи економіки до іншої традиційні чинники, моделі і критерії економічного росту виявляються або непридатними, або істотно відхиляються від траєкторій розвитку, характерних для стійкого положення. Особливості й аномалії визначаються, по-перше, тим, що перехідні процеси супро-

воджуються, як правило, кризовими явищами в економіці, що висуває і робить гострою проблему їхнього подолання. По-друге, необхідно враховувати характер самої перехідності: чи йдеться про зміну типу економічного росту в рамках однієї господарської системи, чи про перехід від одного типу економічної системи до іншого. Важливо враховувати, чи має місце прямий чи інверсійний варіант трансформації, а крім того особливості системи, що реформується і тієї, до якої здійснюється перехід.

Трансформаційні процеси в економіці України носять безумовно системоперетворюючий характер. Йдеться не про коригування, нехай і радикальне, механізму функціонування сформованої системи, а про принципову зміну типу економічного розвитку. Централізовано кероване пристосування ресурсів до суспільних потреб міняється системою ринкової координації економічної діяльності, орієнтованої на ціни, гроші, відсоток та інші регулятори товарного виробництва. Однією з найбільш істотних ознак такого переходу є зміна моделі економічного зростання. У централізовано

керуваному господарстві економічне зростання забезпечувалося, насамперед, за рахунок непомірної концентрації ресурсів, мобілізованих державою, і спрямовування безперешкодно їх на потреби нагромадження. Відключення ринкових механізмів знімає обмеження, що обумовлюють розміри норми нагромадження ефективним використанням ресурсів. Єдиною проблемою стають пошуки джерел мобілізації ресурсів.

Спочатку проблема вирішується шляхом перерозподілу ресурсів із традиційного, насамперед, аграрного, сектора в промислову сферу, що здійснює прискорену індустріалізацію, а потім, у міру вичерпання можливостей, переносом центра ваги на галузі, що забезпечують експорт мінеральної сировини й енергоносіїв. Додержування даної моделі сформувало відповідну структуру народногосподарського комплексу, основними рисами

якого стали: по-перше, висока ресурсоемність промислової продукції і, як наслідок, її низька конкурентоспроможність на світовому ринку; по-друге, розрив між промисловим виробництвом, що розвивається високими темпами, і хронічно стагнуючим сільським господарством, що поступово перетворюється з донора в одержувача дотаційних засобів; по-третє, гіпертрофований розвиток енергодобуваючих галузей, що несуть подвійне навантаження: забезпечення внутрішніх потреб енергоємних виробництв і добування валютних ресурсів для імпорту продовольства і технологій. Підтримка в стабільному стані такої структури можлива лише за умови все зростаючих капіталовкладень у паливно-енергетичний комплекс, єдиним джерелом яких стає експорт його ж продукції. Така модель росту вкрай хитлива, оскільки цілком залежить від наявності багатих родовищ і сприятливої кон'юнктури світового ринку енергоносіїв. Вичерпання можливостей таких факторів веде неминуче до кризи стратегії зростання, за якою впливає криза і крах усієї централізовано керованої системи.

Вихід із кризової ситуації можливий лише *при переході до ринкової моделі економічного росту*, включенні ринкових регуляторів

балансування ресурсів і потреб. Першими кроками ринкових реформ стає лібералізація цін, відкриття економіки, тобто зняття протекціоністських обмежень із внутрішнього ринку, заходи щодо введення конвертованої національної валюти. Реакцією економіки на «шокові» дії стали інфляційний вибух і різке падіння обсягів виробництва, що настали за ним. За оцінкою експертів Міжнародного валютного фонду, які досліджували в 1993-1994 р. трансформаційні процеси в економіці країн колишнього СРСР, на початку лібералізації максимальний річний рівень інфляції в середньому по всіх країнах склав 4645,6%, у тому числі в Україні — 10155%, а внутрішній валовий продукт скоротився на 49,1%, у тому числі в Україні - на 52%. Кризову ситу-

ацію збільшив розрив торгово-економічних зв'язків, що склалися в рамках єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Для країн, у яких частка експорту в сусідні республіки наближалася до 1/3 валового внутрішнього продукту, такий розрив мав катастрофічні наслідки.

Глибина кризових потрясінь, а також незвичайні для централізовано керованих економік форми їхнього прояву (гіперінфляція, найглибший спад виробництва, неповне використання ресурсів), висунули на передній край проблему стабілізації як попередньої умови переходу до економічного росту і подолання кризи. Стабілізація припускала заходи для приборкання інфляції і припинення падіння обсягів виробництва. Хоча стабілізаційні програми в більшості країн передбачали комплекс заходів, практично вони звелися до антиінфляційної політики маніпулювання відсотковою ставкою і грошовою масою. Через низку причин у перехідних економіках реакція економічних суб'єктів на поступове підвищення центральним банком відсоткової ставки виявляється не настільки швидкою й ефективною як у розвинених ринкових системах, оскільки доводиться, по-перше, рівень відсотка піднімати до непомірно високих значень, що зрештою цілком блокує інвестиційну діяльність, а по-друге, робити основну ставку на пряме урізування грошової маси, що також породжує проблеми недостачі

оборотних коштів у підприємств, взаємних неплатежів, невиплати зарплат і т.ін.

Виникає питання: чи є низька інфляція дійсно необхідною і достатньою умовою початку економічного росту. Ряд дослідників обґрунтовує тезу про те, що фінансова стабілізація — необхідна передумова поновлення зростання, визначаючи навіть її кількісні параметри. Вважається, що рівень інфляції, що перевищує 40% у рік, робить економічне зростання неможливим. Аналіз ситуації в перехідних економіках ряду країн Східної Європи і

колишнього СРСР показав, що придушення інфляції до рівня менш 4% на місяць необхідна передумова стійкого зростання. Причому існує часовий лаг у 1,5-2 роки між стабілізацією інфляції і початком економічного зростання. Те, що приборкування гіперінфляції створює сприятливі можливості для пожвавлення економіки, само по собі не викликає заперечень. Однак, якщо в розвинених ринкових економіках з відпрацьованим механізмом саморегуляції господарських процесів, фінансової стабілізації виявляється досить для переходу до економічного зростання, то в економічних системах, що реформуються вона лише один з компонентів, який може і не спрацювати без наявності інших факторів, що сприяють зростанню. Більш того, відставання у формуванні інших (крім придушення інфляції) передумов поновлення зростання може привести до загострення економічної і соціально-політичної ситуації в країні.

Фінансова стабілізація може виявитися успішною лише за умови одночасних погоджених дій, орієнтованих на реалізацію цілей, щодо яких досягнута суспільна згода. На їхню реалізацію повинні направлятися всі найважливіші елементи економічної політики. Насамперед, це стосується динаміки зростання заробітної плати як найважливішого компонента витрат. При незмінній продуктивності зростання зарплати не повинне перевищувати темпів зростання індексу цін. Кожне підприємство повинне мати чіткі цільові настанови щодо розвитку фонду заробітної плати,

зменшуючи його у випадку скорочення виробництва і збільшуючи пропорційно зростанню продуктивності. На етапі стабілізації підприємства також не повинні підвищувати ціни вище оголошеного рівня інфляції. Такі заходи необхідні в умовах високомонополізованих структур ринку в Україні. Поки не виникає сильне конкурентне середовище, контроль над цінами уявляється неминучим, що не означає, однак, твердої фіксації цін.

Фінансова стабілізація припускає також заходи центрального банку щодо регулювання відсоткової ставки й обмінного курсу національної валюти. Обидва показники повинні встановлюватися і коригуватися з урахуванням наміченого рівня інфляції для того, щоб реальні значення були по можливості постійними. Це необхідно, зокрема, і для підтримки довіри до стабілізаційних заходів і погашення інфляційних чекань. Держава повинна відмовитися від різкого підвищення податків і цін, здатного підштовхнути інфляцію.

Практика проведення стабілізаційної політики в ряді країн свідчить, що там, де основні економічні агенти стро-, го і послідовно дотримують умов своєрідного стабілізаційного пакту, успіхи в подоланні кризової ситуації дуже відчутні. Однак така політика, забезпечивши стабілізацію, може виявитися продуктивною лише за умови наступного рішучого кроку — структурної й інституціональної перебудови. Створення адекватній ринковому середовищу галузевої, виробничої і соціально-економічної структури, що забезпечує ефективність і конкурентоспроможність, а також здійснення інституціональних перетворень, необхідних для ефективного функціонування ринку: гарантії прав власності, обмеження монополізму, зміцнення законодавчої бази — усе це стає необхідною й обов'язковою умовою переходу до стійкого економічного зростання.

Запитання для повторення

У чому полягає зміст ринкової трансформації та які особливості цього процесу в Україні?

Що являє собою інверсійний тип ринкової трансформації?

У чому полягає сутність ринкової інфраструктури?

Які існують види ринкових інститутів?

Яку роль у системі ринкової інфраструктури відіграє інформація?

Що таке нормоутворювальна та ментальна складові ринкової інфраструктури?

Чому трансформаційна криза в Україні носить системний характер?

У чому полягає сутність та які основні напрямки стабілізаційної політики?

Як співвідносяться між собою завдання фінансової стабілізації та економічного зростання?

